Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 188 (15162) ◆ 1993 чылдың октябрь 6, среда

Солунга ат салган шагы 21.20 Садар өртээ 20 рубль.

ХҮННҮҢ
МЕДЭЭЛЕРИ

АРАТ ӨГ-БҮЛЕ

Чеди-Хөлдүң Хову-Аксында Василий Дүктүг-оолович Сарыглар ийи дээди эртемниг ажылчын. Ол автомобиль «эмчизи» — бедик мергежилдиг инженер. Башкы институтун база дооскан. Башкылап-даа болур. Ынчалза-даа ол суур чанында арат ажыл-агыйын тургузуп алгаш, ону удурту берген.

Элээн каш шээр малдыг, хаваннарлыг, саар малдыг. Чайын элээн каш ажылчыннары, трактористери-биле мал чемнериниң белеткелинче кирген. Алаактарның сигенин тракторлары-биле кескеш, сарааттар тургусканнар. Олар бо хүннерде сарааттарын кыштагже дажыглап эгелээн. Василий Сарыгларга ужуражырымга малга бээр сигени ам беш чүс тонна ашкан боор деп чугаалады. Сигенни бөлүп, чүдүрер ажылдарда ооң дуңмалары киржип турар. Чолаачылап-даа билир, тракторларны башкарып-даа билир Илья Ондар хаван кажаазының чанында улуг сарааттыг тургускан. Арат ажыл-агыйында киржип турар башкы Нина Сарыглар, Билчин Сарыглар, Апчыш Ондар, Седип Каң-оол дээш, оон-даа өске ажылчыннар кыштаглаашкынга белеткелге күжениишкинниг-биле киржип турарлар.

Охемчик ОНДАР.

70 ХУУ АЖЫРГАН

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының мал чеми белеткээр талазы-биле Дмитрий Богатыревка удурткан бригадазының кежигүннери бо хүннерге чедир эки шынарлыг 2 муң тонна ажыг сигенни белеткээн.

Ынчангаш планныг оналда ам 70 хуу ажыр күүсеттине берген. Механизаторлар Карти Константин, Владимир Федерец болгаш Олег Ондар олар шалыпкын ажылдап турарлар.

Ажыл-агыйда мал чеминиң белеткекчилери сенажты, силосту болгаш өске-даа хоолулуг чемнерни белеткээрин уламчылап турар.

«ДАГААЛЫГДА—СЕРГЕК...»

«Баян-Тала» совхоз Чөөн-Хемчик районда тараалаң ажыл-агыйларның бирээзи. Бо күзүн 960 ажыг гектар шөлдүң тараазын ажаап турар. Эрткен чай чаашкынныг болганындан кайы-даа тарааның үнүжү багай эвес болган.

Ак-Шаттың тараажылары сентябрь айның эгезинде дүжүт ажаалдазынче бир дем-биле киргеннер. Ында тараа кезер беш комбайн бар, 10 кижи ийи ээлчег-биле ажылдап турарлар. Механизаторларның ажылдап, чурттаарынга хову турлаан хире-шаа-биле дерип кылган

Бо чоокку хүннерге чедир 300 гектар шөлдүң тараазы чидириг чокка ажааттынган. Тарааның дүжүдү өкпеленчиг эвес, ортумаа-биле бир гектардан 13 центнер. Бежен тонна чинге-тараа ажаап алдынган, садар үрезинге белеткээр дээш ону бо хүннерде кургадып, удур арыглап турар. Ам арбай ажаалдазынче кирип турар, чоокку хүннерге чедир 70 гектар кестинген.

Тараа кезеринге шалыпкын үлүг-хуузун киирип турар комбайнерлерге Колхоз-оол Монгуш, Хураган-оол Куулар олар хамааржырлар. Ак-Шатта трактор-хову бригадазында столованың ажылын демдеглеп каары артык эвес. Поварлар Кызыл Монгуш, Алдын-кыс Кууларның холу чемзиг дээрзин ажылчыннар мактап, хүндүлеп чугаалажыр.

Баян-талажылар Дагаа чылдың хайырлаан хоомай эвес тараазын кыска хуусаада чидириг чок ажаап алыр дээш бо хүннерде ажылдың темпизин улам шапкынчыткан. «Дагаалыгда сергек, тараалыгда тодуг» деп тыва үлегер домакта ужур-ла бар.

Түлүш КАРЫМА.

БҮЗҮРЕЛДИГЛЕР

«Алдан-Маадыр» совхоз тургустунарындан эгелеп адалары тараажы, суггатчылар болуп ажылдап келгилээн хоочуннарның оолдары ам үлегерлиг суггатчылар болу берген ажылдап турарлар.

Алаш бугазының суу-биле ак-тараа суггарарында ажылдап турар Сергей Бызытпааның удурткан звенозунуң тараазы доктаамал бедик дүжүт бээр дээрзи бүзүреллиг. Олар чылдың-на чаагай дүжүттү совхозунга өстүрүп келгеннер. Ол звенода Ооржак Чамбый-оол, Чечен-оол Монгуш, Валерий Монгуш олар кады ажылдап турарлар. Тараа суггарарының нарын ажылының берге аргаларын олар шиңгээдип, совхозта бедик дүжүттү ап келгеннер.

Бо хүннерде тарымал сиген люцерназының бирги кезиинден (117 тонна планныг) 130 тонна мал чемин белеткээн. Ам ийиги кезиилдеже кирип турар. Бедик дүжүт алдынар дээрзинге олар бүзүреддиглер.

Токпак-оол САРЫГЛАР.

«Д ү ж ү т - 9 3»

ТУРУУШКУН ЧОК

«Аянгаты» совхозтуң механизаторлары бо чылын чаагай дүжүттү өстүрүп алганнар. Тараажыларның амгы кол-ла сорулгазы — дүжүттү хар чагбаанда бүрүн ажаап алыры боор турар, ындыг сорулгалыг күжениишкинниг ажылдап турарлар-даа.

Улуг-Аянгатының Ак-Даштa тараа кезип турар комбайннарга чеде бердивис. Чаагай үнген суланы дөрт комбайн туруушкун чок кезип тур.

— Сентябрь 28-ке чедир 447 га черниң тараазын кезип, 700 ажыг тонна тарааны шаңда аппарып төктүвүс. Кызыл-тастың, суланың дүжүдү эки-дир, бир гадан ортумаа-биле 25 центнер. Ам-даа 280 га черде кызыл-тас, сула бар. Чамдык бышпас хире суланы мал чеми кылдыр кестирип тур бис. Тараа шаңда база сыңмастаан — деп, агроном Оюнза Маадыр-оолович Монгуш биске тайылбырлады.

Хоочун, арга-дуржулгалыг комбайнерлер Кайбыыр Ооржак, Достай-оол Хомушку, Хеймер-оол Монгуш олар аныяк комбайнерлер-биле ийи ээлчег болуп алган туруушкун чок ажылдап турарлар. Комбайнга үрелиишкин болу бээрге, боттары удур септеп кылып ап турар, үе чидирбес дээш дыка кызып турарлар. Удавас бир чаа комбайн база ажаалдаже кирер, амдызында артык кезектер чогу-биле аңаа турар болду. Ооң-биле кады тараа сөөртүп турар чолаачылар Николай Сат, Алексей Аракчаа олар база шалыпчы ажылдап турарлар. Повар кыстар Орлана Сат, Шорана Монгуш изиг аъш-чемин кылып алган келгеш, тараа кезиилдезинде ажылдап турарларны чемнеп алырынче кыйгыра бердилер.

КҮРҮНЕГЕ—500 ТОННАНЫ

Совхозтуң төп шаңынга кээривиске, тараа, шынап-ла, шаңда сыңмастаан. Ынчангаш кожазында машина-техника турар шөлде ону уруп эгелээн болду. Ийи «КамАЗ» машинага тарааны чүдүрген, чамдык улус тараа арыглаар машинада, өскелери — ону тарадыр эшкен, ажыл-иш шаңда хайнышкынныг.

— Бо машиналарда тарааны Кызылче чүдүрүп турарывыс ол. Сөөлгү хүннерге чедир 184 тонна кызыл-тасты күрүнеге дужаадывыс. Ниитизи-биле күрүнеге 500 тонна тарааны дужаар бодап турар бис.

Бистер тараа арыглаар, ону чүдүрер бир-бир машиналар бар, ажылга арай чедишпес-тир — деп, шаң эргелекчизи Мөге Күдерекович Хомушку чугаалады.

Шаңда 16 кижи ийи ээлчег-биле ажылдап турар. Кижилерниң алыс эрес-соруктуг ажылдап турары илдең. Кызыл-Мажалыктың септелге-техниктиг бүдүрүлге чериниң Кызылче тараа сөөртүр-биле 10 хире машинаны организастаарын ол бүдүрүлгениң директору Д. Д. Сарыглар шаңда тараажыларга чугаалап турду. Ынчаарга тараа сөөртүр машиналар ам немежип кээр, шаңда тарааны дүрген чүдүрүп чорудар аргалыг апаар. Күрүнеге дужаап турар тараазы арыг, кургаг, чаагай-ла чорду. Аңгатыжылар-даа бо чылын эрестиг ажылдап турар-дыр, эр-хейлер!

ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫ ДООЗУЛГАН

«Хемчик» бүдүрүлге кооперативтер каттыжыышкынының тараажылары бо чылын 1100 га черге тараа культуралары тараан. Эрткен чылын сентябрь төнчүзүнде улуг хар чаггаш, хөй тараа ажааттынмайн, хар адаанга барган. Оон чогуур түңнел үндүргеш, бо чылын тарааны эрте чажып, ооң ажаалдазынче сентябрь 1-ден эгелеп кирген.

Ажыл-агыйның сес комбайны тараа ажаалдазынга эки белеткенгеш, бир демниг кирген. Сентябрь 29-та олар ажаар ужурлуг бүгү тараа шөлүн доосқан. Ам ийи комбайн арат ажыл-агыйлыг улустарның болгаш кооперативтерниң тараазын ажаап кирипкен, а алды комбайн «Алдын-Булак» бүдүрүлге кооперативтер каттыжыышкынының тараажыларынга дузалажып, оларның тараа шөлүнде ажылдап эгелээн. Ону доосқаш, олар «Барлыктың» тараажыларынга дузалажып, ооң тараазын кезерлер.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район.

АЖААП АЛЫРЫНДАН ХАМААРЖЫР

Районнуң ажыл-агыйларының девискээринде өъттүг сиген-даа, тараа-быдаа-даа эки үнген. Чымыштыг ажылдың бирээзи болур күскү дүжүт ажаалдазының база аңаа белеткел ажылдарын канчаар чорутканын сонуургап, Бай-Тайга районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агрономы Данов Очур-оолович Монгуш-биле ол дугайында чугаалажы берген мен. Ниити байдал черле кандыгыл?

— Ниитизи-биле районда ажаап алза чогуур тараа шөлү — 1164 га, оон иштинде кызыл-тас 471, арбай — 321 га черде, сула — 372, чинге-тараа — 14 га. Бо хүннерге чедир 155 га шөлдүң тараазын кескен боор турар, оон 163 тонна чаа дүжүттү ажаап алган. Азы ол — 79 тонна арбай, 64 тонна кызыл-тас, сула — 20 тонна-дыр. Мурнуку чылдарда районнуң ажыл-агыйлары бир га черден ортумаа-биле 3-5 центнер дүжүт ажаап ап турган болза, бо чылын ортумаа-биле 10 центнер ажып тур. Ажаалдаже «Мурнакчы» совхоз кымның-даа мурнай кирди. Ажыл-агый 96 га шөлдүң тараазын кескеш, шаңда 128 тонна тарааны дүжүрген, ону кургадып, арыглап турар мындыг. Бо чылдың бир гадан ортумаа-биле 8 центнер дүжүттү ажаап алырын планнаан улус. А ам херек кырында ажаап ап турары — бир гадан 9-10 центнер чедип турар деп санап тур бис.

— Чүгүла бо ажылга киржир техниканың бо хүннерде байдалы черле кандыгыл?

— Күскү дүжүт ажаалдазында 9 комбайн ажылдап турар. Ажаалданың ниити байдалы эки чорып турар деп болур. Техниканың байдалы багай эвес-даа болза, үрелиишкин бо-ла болганчок болур, шак ындыг байдалда ону септеп кылырынга хөй үе үнүп турар. Ол база элээн шаптык боор турар. Бир нарын айтырыг — билир-ле болгай бис — артык кезек тывылбас болганындан үрелген ол кезектерни механизаторлар, дарганнар боттары чамдыкта таарыштыр чогаадып-даа болза кылыр ужурга таваржып турар. Тараа кезер комбайннарга 2120 дугаарлыг ременьнер, сетментилер, дугуруглар болгаш өске-даа үүрмек артык кезектер шуут тывылбас боор-дур. Ындыг-даа болза бүгү-ле болдунар аргаларны ажыглап, артык кезектерни тыптынар, чамдыкта кара угаан-биле чогаадып кылыр-даа ужурга таваржып, техниканың туруушкун чок ажылдаарын чедип алырын кызыдып турар-дыр бис.

— Ажыл-агыйларда тараа арыглаар машиналар четчир бе, шаңнар, аңмаарлар дүжүт хүлээп алырынга черле чүү хире белеткенгенил, Данов Очур-оолович?

— «Кызыл-Даг» совхозта, «Бай-Талда» шаңнарның байдалы багай. Ында шаңнарда асфальтылыг шывыглар безин чок. Ынчангаш аңаа дүжүт уруп, ажаап кургадыр аргазы чок боор турар. Ол ажыл-агыйларның удуртукчулары (Петр Сарыглар, Дуюг Салчак олар) бо талазы-биле кончуг шалыпкын хөделип, дүрген хемчег ап, шаңнарга септелге чорутпас болза, хоржок апарган. Оларда тараа арыглаар машиналар база чок. Ындыг техника «Мурнакчы» совхозта, «Тээлиде» бар, ындыг-даа болза оларда тараа культураларын оларның аайы-биле арыглаарынга херек решеткалары чедишпес боор турар. Тыпты-ла бээр чүве болза, «Мурнакчыга», «Тээлиге» тараа арыглаар бир-бир машиналар немей тып алыр болза эки. Кайы-даа ажыл-агыйда үрезин уруп, шыгжаар аңмаарлар четчир, бар. Картофель шыгжаар чер «Кызыл-Даг» совхозта эки кылдынган. А өскелеринде ындыг шыгжаг черлери белеттеттинмээн. Кыры оббак-дежик, эжик-хаалгалары, печкалары үрелип буступ калган турулаар. Дораан ажыглаар ындыг черлерни баш удур чүге черле кылып, баш удур белеткеп албас улус ийик бис. Хамык чүвениң үези келирге кызыг кырында кээп, миннип келир. Далаш-биле буу-хаа кылган чүүлдүң шынары база куду болуру кымга-даа билдингир.

— Чүү дээр боор, ажыл-агыйларның ажаап алыр дүжүдү аңмаар, шаңнар сыңмас-ла болзунам!

— Ындыг-ла болзун.

Седип-оол ИРГИТ.

Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы

МОСКВА ХООРАЙДА ОНЗА БАЙДАЛДЫҢ ЧУРУМУН ХАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ НЕМЕЛДЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

Онза байдалдың үезинде Россия Федерациязының найысылалы Москва хоорайга күрүне болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырар, 1993 чылдың октябрь 3-4-те боо-чепсектиг күрүне эргилдезин кылыр оралдажышкынга киришкен чепсектиг дээрбечи бөлүктерниң артынчыларын узуткаар сорулга-биле Москва хоорайда айыылдыг нарын байдалды кичээнгейге алгаш, Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың октябрь 3-те «Москва хоорайга онза байдалды чарлаар дугайында» № 1575 болгаш 1993 чылдың октябрь 4-те «Москва хоорайга онза байдалдың чурумун хандырар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» № 1578 Чарлыктарынга немелде кылдыр, РСФСР-ниң «Онза байдал дугайында» Хоойлузунуң 4-кү чүүлүнүң «А» адаккы пунктузун, 22-ги чүүлүнүң «А»—«В», «Д» адаккы пунктуларын, 23-кү чүүлүнүң «А», «Г», «Д», «Е» адаккы пунктуларын удуртулга болдургаш, **доктаадырым болза:**

1. 1993 чылдың октябрь 4-түң 23 шак 00 минутадан эгелээш, онза байдалдың чурумун күш чок болдурарынга чедир доктаадыр чүүлдер:

а) онза байдалдың районунуң комендантызының шиитпирин ёзугаар комендант шагында, тодаргайлаарга, онза байдалдың чурумун хандырарында дорт киришпейн турар, тускай тывыскан эрттирилгелер чок бүгү кижилерниң кудумчуларга болгаш өске-даа хөй-нити черлеринге (аэровокзалдарга, демир-орук вокзалдарынга, автовокзалдарга хем порттарынга болгаш онза байдал районунуң комендантызының айыткан өске-даа хөй-нити черлеринден аңгыда) турары хоруглуг. Онза байдалдың районунуң комендантызы комендант шагының күштүг болурунуң үезин доктаадыр, а ол ышкаш тургустунуп келген оперативтиг байдалдан хамаарыштыр комендант шагын күш чок болдурар (база катап күштүг болдурар):

б) транспорттуң бүгү хевирлериниң Москва хоорайже кирериниң (үнериниң) тускай чуруму, а ол ышкаш онза байдал районунуң комендантызының айыткан районнарынга шимчээшкинниң хостуун кызыгаарлаары (шериг транспортундан аңгыда, а ол ышкаш Москва хоорайда федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың төп органнарының, дипломаттыг төлээ черлериниң корум-чурум камгалаар органнарының, өрт камгалалының, аптека болгаш эмчи дузаламчызының херегленин бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлериниң болгаш чонунуң амыдырал ажыл-чорудулгазының хандырылга системаларын хандырып турар автотранспорттан аңгыда);

в) ниитиниң корум-чурумун болгаш федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың төп органнарының болгаш чурттакчы чонунуң амыдыралчы ажыл-чорудулгазын хандырып турар объектилерниң камгалалын күштелдирери;

г) онза байдал районунуң комендантызының шиитпирин ёзугаар хуралдарны, кудумчуларга кылаштаашкынны болгаш чыскаалдарны, а ол ышкаш өске-даа массалыг хемчеглерни хорууру;

д) Москва хоорайга келген (оон үнүп турар) транспорт чүүлдерин, Москваның кольцевая автооруунга кирер (үнер) черлеринге, аэропорттарга демир-орук вокзалдарынга автовокзалдарга, хем порттарынга хыпаашкынны кылыры;

е) кижилерниң чыылгаан черлеринге документилерни хынаары, а онза таварылгаларда хамаатыларда чепсек бар дугайында медээлер барда — тус-тус кижилерни үжеп хынаары, эт-септерни, чуртталга черлерин болгаш транспорт чепсектерин үжеп көөрү;

ж) бүгү хевириниң чепсектерин болгаш хоранныг бүдүмелдерни садарын хорууру;

з) онза байдалдың чурумун хандырарының талазы-биле хемчеглер ёзугаар Москва хоорайда кирр бижидилге чок ниитиниң корум-чурумун үрээннерни хоойлуда доктааттынган чурум ёзугаар оларның доктаамал чурттап турар черинче азы Москва хоорайның девискээриниң даштынче оларның боттарының күсели-биле үндүрүп чорудары.

Бо пунктуда көрдүнген хемчеглерни ап чорударда Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың сентябрь 18-те «Россия Федерациязынга корум-чурумну быжыглаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» № 1390 Чарлыын удуртулга болдурар.

2. Онза байдал районунуң комендантызы милицияның генерал-лейтенантызы А. Н. Куликовка дагзыры болза:

а) Россия Федерациязының Иштики херектер министерствозу, Россия Федерациязының Камгалал министерствозу, Россия Федерациязының Айыыл чок чорук министерствозу, Россия Федерациязының Транспорт министерствозу, Москва хоорайның иштики херектериниң кол эргелели-биле дугуржулга ёзугаар бо Чарлыктың 1 пунктузунда айыттынган хемчеглерни соңгаарладыышкын чокка күүседирин хандырар;

б) Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу, Россияның телерадиодамчыдылга компанияларының удуртулгазы-биле кады бо Чарлыкта көрдүнген хемчеглерни Москва хоорайның болгаш Россия Федерациязының чурттакчыларынга тайылбырлаар;

в) комендант шагының эгелээринге чедир чонунуң чурттап (түр үеде турар) болгаш ажылдап турар черлеринге чедерин хандырар сорулга-биле Москваның чазаа-биле дугуржуп тургаш, ниитиниң транспортунуң бүгү хевирлериниң үзүктелиишкин чокка ажылдаарын хандырар, эргежок чүгүла апарганда, ол сорулгаларга ведомстволарның болгаш шериг автотранспортун хаара тудар.

3. Эргежок чүгүла апарганда Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели (В. С. Черномырдин) болгаш Москваның Чазаа (О. М. Лужков) Москва хоорайга онза байдалдың чурумун хандырар талазы-биле немелде саналдарны Россия Федерациязының Президентизинге киирер.

4. Бо Чарлык ону парлап үндүрген үезинден эгелээш, күштүг болур.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Кремль.
1993 чылдың октябрь 4.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Иван Иванов). Октябрь 4-те, 18 шактың соонда Хасбулатовту болгаш Руцкойну тудуп ап турда, олар боо-чепсектиг удурлавышкын кылбааннар. Ол дугайын РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге РФ-тиң Чазаанда идегелдиг кижилер дыңнаткан.

• • •

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Анна Бакина). Туттурган Руцкой, Хасбулатов, Ачалов, Баранников, Дунаев, Макашов олары Лефортовоже алгаш барган. Ол дугайын РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге РФ-тиң Чиңгине прокуратуразындан дыңнаткан.

База-ла ынаар эрткен болуушкуннарга оларның ролюн тодарадыр дээш туттурганнарны байысаары-биле Чиңгине прокуратураның бир бөлүк байысаакчылары чорупкан.

• • •

МОСКВА. (Крим-Пресс, Валерий Литвиненко). Москва хоорайның прокуратуразы милицияның болгаш омонун ажылдакчыларының Москвага чоокта чаа болуушкуннар үезинде Александр Руцкойнуң болгаш Руслан Хасбулатовтуң талазынче чайылганының фактыларын истеп эгелээн.

Алдынган медээлерни ёзугаар алырга, ИХМ-ның 200 хире ажылдакчылары үймээнчилерге каттышкан боор турар. Тускай албан черлери ол санны амдызында бадыткавайн турар.

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫ

Москва, сентябрь 29. (РосИТА). Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин бодунуң Чарлыы-биле Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының составын бадылаан.

Олче киргеннер болза;

РЯБОВ Николай Тимофеевич — 1946 чылда төрүттүнген, Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының даргазы.

ИВАНЧЕНКО Александр Владимирович — 1954 чылда төрүттүнген, Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы, юридиктиг эртемнерниң кандидады.

БАГИН Валерий Андреевич — 1948 чылда төрүттүнген, Тюмень область чагыргазының даргазының оралакчызы.

БЕЛОБОРОДОВ Андрей Георгиевич — 1949 чылда төрүттүнген, Красноярск край чагыргазының даргазының консультантызы.

БИКТАГИРОВ Риф Терентьевич — 1947 чылда төрүттүнген, «Известия Татарстана» солуннуң тайылбырлакчызы, юридиктиг эртемнерниң кандидады.

ВИХЛЕНЦЕВА Лилия Заудиновна — 1955 чылда төрүттүнген, Карачай-Черкес Республиканың Дээди Совединиң юридиктиг килдизиниң эргелекчизи.

ГАРМАЕВ Ревомир Баярович — 1938 чылда төрүттүнген, Бурят Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы.

ЕМЕЛЬЯНОВ Владимир Иванович — 1950 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Владимир область Совединиң юридиктиг килдизиниң эргелекчизи.

ЖИГАЛЬЦОВ Петр Иванович — 1938 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Архангельск область Совединиң доктаамал комиссиязының даргазы.

ЗРАЖЕВСКАЯ Татьяна Дмитриевна — 1948 чылда төрүттүнген, Воронежтиң Күрүне университединиң кафедра эргелекчизи, юридиктиг эртемнерниң кандидады.

КАРПУНОВ Виктор Степанович — 1940 чылда төрүттүнген, Омскиде милицияның дээди школазының кафедра эргелекчизи, юридиктиг эртемнерниң кандидады.

КОРОВИНСКИХ Сергей Петрович — 1957 чылда төрүттүнген, Ставрополь край чагыргазының юстиция эргелелиниң начальниги.

КРАСНЯНСКИЙ Валерий Эвельдович — 1940 чылда төрүттүнген, юридиктиг фирманың директору, юридиктиг эртемнерниң кандидады, Санкт-Петербург хоорай.

КУЗНЕЦОВА Маргарита Александровна — 1937 чылда төрүттүнген, Челябинск область прокуратуразының назы четпестер дугайында хоойлулар күүселдезин хайгаараар талазы-биле килдистиң начальниги.

НАУМОВ Валерий Петрович — 1941 чылда төрүттүнген, Чуваш Республиканың Вурнал район чагыргазының даргазы.

ООРЖАК Александр Санчаевич — 1931 чылда төрүттүнген, Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизи, юридиктиг эртемнерниң кандидады.

САЛТЫКОВ Юрий Николаевич — 1944 чылда төрүттүнген, Астрахань областың үндүрүг полициязының департамент эргелелиниң начальниги.

ТАРАБАСОВ Юрий Васильевич — 1953 чылда төрүттүнген, Коми-Пермяк автономнуг округтуң округ судунуң кежигүнү.

ТКАЧЕНКО Лариса Ефремовна — 1946 чылда төрүттүнген, Саратов областың нотариат палатазының президентизи.

ТУР Анастасия Ивановна — 1950 чылда төрүттүнген, Магадан область чагыргазының юридиктиг килдизиниң начальниги.

ФОМИЧЕВ Игорь Петрович — 1934 чылда төрүттүнген, ыяш-үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш арга-арыг ажыл-агыйының акционер ниитилелдериниң корпорациязының президентизи, Ленинград область.

Москва, Кремль, 1993 чылдың сентябрь 29.

МОСКВАГА БОЛУУШКУННАРГА ХАМААРЫШТЫР

МОСКВА. октябрь 5. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Эрткен хонукта Россияга, оон иштинде комендант шагы күштүг боор турган Москвага, херек кырында алыр болза, онзагай болуушкуннар болбаан. Ынчалзажок РосИТА-СЧТА-ның бажыңының чанынга каш шак уламчылаан күштүг аткылажышкын үезинде бир шериг албанныг өлүрткен, өскези — аар балыглаткан, хоорайның төп районнарының чамдык черлеринге, ооң иштинде «Московский комсомолец» солунунуң редакциязының чанынга база аткылажышкыннар болгулаан. Ол дугайын РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге Онза байдалдар талазы-биле күрүне комитединиң дежурныйы дыңнаткан.

Аңгы-аңгы черлерден алган медээлерни ёзугаар алырга, Москвага октябрь 3-4-те боо-чепсектиг месилдежиишкиннерниң үезинде балыглаткан болгаш өлген кижилерниң саны 300 ажып турар. Октябрь 3-те Москва мериязынче болгаш «Останкино» күртелерадио компаниязының бажыңынче боевиктерниң хенертен халдаашкынының үезинде хөй кижи качыгдаан. Президентиниң парлалга албанының удуртукчузу Евгений Красиковтуң дыңнатканы-биле, аңаа 150 хире кижи качыгдаан. «Ак бажыңны» штурмап турда, өске-даа черлерге чепсектиг үскүлежиишкиннерге 10 шериг албаныглар база шагдаалар өлген. «Ак бажыңны» штурмап турда 500 хире кижи качыгдаан деп медээни генерал Дмитрий Волкогонов шын эвес деп балыткаан.

РосИТА-СЧТА-ның корреспондентилери хоорайның дежурный албаннарынче долгап медээлерни алгылаан. Аэрофлотта байдал өй-тавында. Москваның бүгү аэропорттары чогумчалыг ажылдап келген, рейстерни чогуур шактарында күүсеткилээн, тускай хөлезилиг рейстерни харын соксаткылаан, оларны тускай айтышкын үнгүже соңгаарлаткан.

Орук-харылзаа министерствозунуң дыңнатканы ёзугаар алырга, Москва чоогунуң электричка поездилери боттарының аңаа расписаниези-биле ажылдап, Москвага октябрь 4-те 23 шактан октябрь 5-тиң 5 шакка чедир комендант шагы чарлаттынган турган-даа болза, графиктерин үспейн, кижилерни хоорай чоогунуң бажыңнарынга болгаш дачаларынга озал-ондак чокка чедиргилээн. Электричкаларга олурар платформаларга корум-чурумну омпучуларның нарядтары тудуп, хайгааралга алган турган. Сезиниг хире кижилерниң документилерин хынап, кымнар боор турарын илереткеш, салып чорудуп турган, туттурганнар чок.

Москва метрополитениниң шугумнары база-ла болуунуң аңаа чуруму-биле ажылдап кирипкен. Ооң ажылынга Москвага киирген комендант шагы кандыг-даа саллар чедирбээн. Ындыг-мындыг болуушкуннар, пассажирлерни тудары болбаан. Метронуң «Баррикадная» станциязынга дүжер-кирер пассажирлерге эпчок чүүлдер тургустунары магат чок, чүге дээрге «Ак бажыңда» үймээнчилерниң дүүчулары ам-даа арткан, олардан кандыг-даа чүүлдү манап болур.

Мосэнергонуң дежурнай диспетчери ооң бүгү албаннары болур-чогууру-биле ажылдап турганын айыткан. Газпромнуң дежурныйының дыңнатканы-биле, найысылалдың чурттакчыларын газ-биле хандырары долу хемчээлге боттанып чоруп турар. Өске-даа амыдырал хандырылгазының албаннары онзагай болуушкуннар чок байдалга ажылдап турар.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга 1993 чылда соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының дугайында ДҮРҮМ

I. Нийти чүүлдери

1 чүүл. Шилчилге, үе-чадазында эрге-чагырганың федералдыг органнарының дугайында Дүрүмге, Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайынга Дүрүмге дүүштүр Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга 1993 чылда соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязын (оон ыңай —Төп соңгулда комиссиязы азы комиссия дээр) соңгулдаларны организастаар болгаш эрттирер сорулгалыг кылдыр тургузар.

2 чүүл. Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларын эрттиреринге тургустунар соңгулда комиссияларының системазын Төп соңгулда комиссиязы удуртуп башкарар.

Төп соңгулда комиссиязы болза, соңгулдалар дугайында чаа Хоойлуга дүүштүр Төп соңгулда комиссиязының чаа составы тургустунгуже чедир ажылдаар.

3 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының кол сорулгалары болза: Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлужудулганы чаңгыс аай күүседирин хандырар, соңгулдалар талазы-биле соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын удуртур, хамаатыларның, хөй-нийти каттыжыышкыннарының соңгулда эргелерин хандырар, соңгулдаларны белеткээри база эрттирерин контрольдаар.

Төп соңгулда комиссиязы бодунга хүлээндирген сорулгаларны күүсетпишаан, соңгулда системазының демократтыг принциптерин боттандырарынга идигни бээр, соңгукчуларның тура-соруун хостуг илергейлээр арганы хандырар.

4 чүүл. Төп соңгулда комиссиязы болза даргазы, комиссияның чээрби кежигүннери составтыг кылдыр тургустунар.

Төп соңгулда комиссиязының даргазын Россия Федерациязының Президентизи бадылаар.

Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызын болгаш комиссияның кежигүннерин Төп соңгулда комиссиязының даргазының саналдазы-биле Россия Федерациязының Президентизи томуйлаар.

Төп соңгулда комиссиязының он кежигүннерин Россия Федерациязының субъектилери оларның эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлелге) органнарының өмүнээзинден саналдаан кандидаттарның иштинден Россия Федерациязының Президентизи томуйлаар.

Төп соңгулда комиссиязының он кежигүннерин Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга даргаларының саналдаан кандидаттарының иштинден Россия Федерациязының Президентизи томуйлаар.

Комиссияның секретарын — Төп соңгулда комиссиязының аппарадының удуртукчузун — Төп соңгулда комиссиязының даргазы томуйлаар.

Төп соңгулда комиссиязының даргазы болгаш кежигүннери юридиктиг дээди эртемниг азы эрге-хоойлу талазы-биле эртем чадалыг болур.

Нийти-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бодунуң даңзызын бүрүткеткен соңгулда каттыжыышкыны бүрүзү Төп соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг бир кежигүнүн томуйлаар эргелиг.

Төп соңгулда комиссиязы доктаамал үндезинге ажылдаар.

Төп соңгулда комиссиязының бүрүн эргелериниң хуусаазы —дөрт чыл. Ол бодунуң бүрүн эргелерин Төп соңгулда комиссиязының чаа составы тургустунгуже чедир хевээр эрттирер.

5 чүүл. Күрүне Думазының депутаттары, Күрүне Думазының депутадынга кандидаттар кылдыр депшиттирген кижилер, оларның бүзүреттирген кижилери, федералдыг Хуралдың Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле өске соңгулда комиссияларының составынга томуйлаткан (соңгуттурган) кижилер Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери болбас.

Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү болуп турган үезинде Күрүне Думазының депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген кижи депутатка кандидат кылдыр ону бүрүткээн үеден соңгаар комиссия кежигүнүнүң хүлээлгелеринден хосталыр.

Төп соңгулда комиссиязының составындан чаңгыс азы элээн каш оон кежигүннери хуусаа бетинде үнген таварылгада Россия Федерациязының субъектилериниң эрге-чагырганың хоойлужудулга (төлээлелге) болгаш күүсекчи органнарындан дең үндезин ёзугаар саналдаан кандидаттарның иштинден Төп соңгулда комиссиязының даргазы киирип келгени-биле Россия Федерациязының Президентизи томуйлаар.

Төп соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери доозулгуже чедир үш айдан эвээш үе арткан турда, Төп соңгулда комиссиязының составындан оон кежигүнү үнген таварылгада ук комиссияның четчелээриниң чугулазының дугайында айтырыгны Төп соңгулда комиссиязының даргазы шиитпирлээр.

6 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының даргазын оон хуузунда билдиришкинниг азы Россия Федерациязының Дээди судунуң чыллагаанын айыткан медээ бижиин ёзугаар Россия Федерациязының Президентизи хүлээлгелеринден хостаан туруп болур.

Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызын, кежигүннерин оларның хуузунда билдиришкинниг азы Төп соңгулда комиссиязының даргазының киирип келгени ёзугаар, оон иштинде бодунуң хүлээлгелерин үргүлчү күүсетпейн келген дээш хүлээлгелеринден Россия Федерациязының Президентизи хостаан туруп болур.

Төп соңгулда комиссиязының составынга чаа төлээлекчилерин бо Дүрүмде көрдүнген чурум ёзугаар депшидер болгаш томуйлаар.

7 чүүл. Төп соңгулда комиссиязы бодунуң ажыл-чорудулгазынга Күрүне Думазынга соңгулдалар дугайында Дүрүмнү удуртулга болдурар. Соңгулдаларны белеткээри база эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы күрүнениң өске органнарындан хамаарышпас.

Төп соңгулда комиссиязының эрге-хүлээлгелериниң хемчээли-биле хүлээп алган оон шиитпирлери ол комиссияга дузалаар, ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны хандырар, медээлерни болгаш материалдарны бээр хүлээлгелиг күрүне органнарынга, хөй-нийти каттыжыышкыннарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш албан-дужаалдыг кижилерге күүседири албан болур.

8 чүүл. Төп соңгулда комиссиязы бодунуң ажылын ажык-биле, ажык-чарлыг, коллегиалдыг чорукка, айтырыгларны хостуг чугаалажып көөрүнге, шиитпирлээринге, комиссия кежигүннериниң инициативазынга үндезилеп чорудар.

Төп соңгулда комиссиязы бодунуң хуралдарының, хүлээп алган шиитпирлериниң дугайында соңгукчуларга, хөй-нийти каттыжыышкыннарынга дыңнадыр. Күрүне органнарының болгаш хөй-нийти каттыжыышкыннарының төлээлекчилери Төп соңгулда комиссиязының хуралдарынга олуржуп болур. Массалыг информация чепсектериниң томуйлап чоруткан төлээлекчилери Төп соңгулда комиссиязының хуралдарынга моондак чокка кирерин магадылаар.

II. Төп соңгулда комиссиязының бүрүн эрге-хүлээлгелери

9 чүүл. Күрүне Думазынга соңгулдаларны эрттирип турарының хоойлуга дүгжүрүн Төп соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының бүгү девискээринге контрольдаар. Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында Дүрүмнүң чаңгыс аай күүселдезин хандырар. Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында Дүрүмнү ажыглаар чурумунуң дугайында тайылбырлаар, соңгулдаларны организастаар айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алыр, саавырларны болгаш өске-даа актыларны ажылдап кылгаш, үндүрер. Төп соңгулда комиссиязының тускай бюллетенин парладып үндүрер, соңгулда практиказын өөренип көөрүнче, соңгулдалар дугайында хоойлужудулганы сайзырангайжыдарынче угланган ажылды чорудар. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга соңгулдалар дугайында хоойлужудулгага өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында Күрүне Думазынга, Федерация Чөвүлелинге болгаш Россия Федерациязының Президентизинге саналдаар.

10 чүүл. Төп соңгулда комиссиязы Күрүне Думазынга депутаттар соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларын тургузар, оларның даргаларын томуйлаар, округтарның соңгулда комиссияларының ажылын удуртур, оларга методиктиг дузаны чедирер, оларның ажыл-чорудулгазын организастаар талазы-биле сүмелерни бээр, соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер айтырыглар талазы-биле округтар комиссияларының илеткелдерин дыңнаар, округтарның соңгулда комиссияларының шиитпирлеринге болгаш хөделиишкиннеринге хамаарыштыр билдириишкиннерни, хомудалдарны сайгарып көөр, ол дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр, округтарның соңгулда комиссияларының составынга өскерилгелерни кийрер чурумун тодаргайлаар.

Төп соңгулда комиссиязының эрге-хүлээлгелериниң хемчээли-биле хүлээп алган оон шиитпирлерин Күрүне Думазынга депутаттар соңгулдаларының талазы-биле бүгү комиссияларның күүседири албан болур.

11 чүүл. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң Чазааның болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң эрге-чагырганың күүсекчи органнарының саналдаазы-биле база Күрүне Думазынга депутаттар соңгулдаларының дугайында Дүрүмнүң доктааткан негелделерин ёзугаар соңгулда округтарын Төп соңгулда комиссиязы тургузар, соңгулда округтарының кызыгаарларын айтпышаан, оларның схема-чуруун база округ соңгулда комиссияларының турар черлерин адап, бадылаар болгаш парлаар.

Россия Федерациязының девискээринден дашкаар турар соңгулда участоктарын Россия Федерациязының девискээринде соңгулда округтарынга киириштир бижиир дугайында айтырыгларны Төп соңгулда комиссиязы шиитпирлээр.

12 чүүл. Нийти-Федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бодунуң даңзызын бүрүткеттирген соңгулда каттыжыышкыннарының төлээлекчилерин Төп соңгулда комиссиязы бодунуң хуралдарынга чөвүлээр эргелиг олуржур кылдыр чалаар хүлээлгелиг, кандидаттарның нийти-федералдыг даңзызын депшиткен бүгү соңгулда каттыжыышкыннарының соңгулда мурнунда ажыл-чорудулгазының дең эргелиг байдалдарын сагыырын хандырар, нийти-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле Күрүне Думазының составынга соңгулда каттыжыышкыннарының депшиткен кандидаттарның даңзызын, ол соңгулда каттыжыышкыннарының бүзүреттирген кижилерин бүрүткээр, доктааткан хевириниң шынзылгаларын үстүнде айыттынган кандидаттарга болгаш бүзүреттирген кижилерге тывсыр.

13 чүүл. Соңгулдаларны акшаландырарынга Россия Федерациязының республика бюджединден тускайлаан акша-хөреңгилерин Төп соңгулда комиссиязы хуваар, ол акша-хөреңгилерни округтарның болгаш участоктарның соңгулда комиссиялары айыткан сорулгаларга ажыглап турарын хынаар, депутатка кандидаттар болгаш соңгулда каттыжыышкыннары бодунуң акша-хөреңгилерин база эки тура дузаламчызын ажыглаан таварылгада олар соңгулда мурнунуң агитациязынга канчаар чарыгдап турарынга контрольду боттандырар.

14 чүүл. Соңгулда комиссияларын бажың-балгат, транспорт, харылзаа аймаа-биле хандырганын Төп соңгулда комиссиязы хынаар, соңгулдаларның материал-техниктиг хандырылгазының өске-даа айтырыгларын чугаалажып көөр, соңгулдаларны белеткээри база эрттирери-биле холбашкан айтырыгларга хамаарыштыр Россия Федерациязының министерстволарының, күрүне комитеттериниң, ведомстволарының, күрүнениң өске-даа органнарының илеткелдерин дыңнаар.

Күрүне органнарынга, хөй-нийти каттыжыышкыннарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга, албан-дужаалдыг кижилерге Төп соңгулда комиссиязының киирген диилеглерин, тургускан айтырыгларын албан-биле чугаалажып көөр. Оларның харыызын үш хонуктан орай эвес хуусаада берген турар ужурлуг.

15 чүүл. Төп соңгулда комиссиязы болза, соңгулда бюллетеньнериниң, соңгукчулар даңзызының, соңгулданың өске-даа документилериниң, соңгулда хааржактарының, округтарның соңгулда комиссияларының таңмаларының хевирлерин доктаадыр, Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле нийти-федералдыг соңгулда округунга хамаарыштыр бадылаашкын кылыр бюллетеньниң сөзүн, округтарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чорудуп бээриниң чурумун, округтарга соңгулдалар түңнелдериниң дугайында дыңнадыгларны парлалгага парлаарының хуусааларын, соңгулда документилерин калдагалаар болгаш соңгулдаларны организастаары база эрттирери-биле холбашкан документацияны архиве дужаарының чурумун бадылаар.

16 чүүл. Төп соңгулда комиссиязы анаа округтарның соңгулда комиссияларындан кирген протоколдарга үндезилээш, Россия Федерациязынга нийтизи-биле бадылаашкынның түңнелдерин доктаадыр, парлалгага парлаар, нийти-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле Күрүне Думазының депутаттары кылдыр соңгуттурган кижилерин бүрүткээр, соңгуттурган дугайында оларга шынзылгаларны тыпсыр, Күрүне Думазының депутаттары кылдыр соңгуттурган кижилерниң даңзызын тургузар, ол даңзыны болгаш депутаттарның бүрүн эргелериниң хынаарынга эргежок чугула документацияны Күрүне Думазының мандат комиссиязынга дамчыдып бээр.

17 чүүл. Күрүне Думазынга депутаттар соңгулдаларының дугайында Дүрүмде көрдүнген таварылгада дагын соңгулдаларны организастаар дугайында шиитпирлерни Төп соңгулда комиссиязы хүлээп алыр. Ынчаарда округтарның болгаш участоктарның соңгулда комиссияларын чаа составтыг кылдыр тургузар дугайында Төп соңгулда комиссиязы айтышкын бээр.

18 чүүл. Күрүне Думазынга депутаттар соңгулдаларының дугайында Дүрүмде база бо дүрүм-биле көрдүнген өске-даа бүрүн эрге-хүлээлгелерни Төп соңгулда комиссиязы боттандырар.

III. Төп соңгулда комиссиязының ажылын организастаары

19 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының хуралдарын эргежок чугула болган аайы-биле комиссия даргазы азы оон даасканың ёзугаар оралакчызы чыылдырар. Комиссияның бадылаар эргелиг кежигүннериниң үштүң бириинден эвээш эвес кезээниң база комиссияның чөвүлээр эргелиг кежигүннериниң ортаа кезиинден эвээш эвезиниң бижимел негелдезин ёзугаар комиссияның хуралдарын база чыылдырар.

Комиссия кежигүннериниң үштүң ийиден эвээш эвес кежигүннери, а ол ышкаш комиссия даргазы азы оон оралакчызы кажан олуржуп турда, Төп соңгулда комиссиязының хуралы шиитпирлээр эргелиг болур. Комиссия кежигүнү хуралга келир аргазы чок апарган таварылгада, ол дугайында комиссияның даргазынга чогуур үезинде дыңнадыр.

Комиссияның хуралга олурушкан бадылаар эргелиг кежигүннериниң ажык бадылаашкыннарының хөй нуруузу-биле Төп соңгулда комиссиязының шиитпирлери хүлээп алдынар.

Төп соңгулда комиссиязының хуралдарынга протоколду тургузар, аңаа даргалаан кижи болгаш комиссияның секретары ат салыр.

Комиссияның шиитпирлери-биле чөпшээрешпээн Төп комиссияның бадылаар эргелиг кежигүннери онзагай бодалын илергейлээр эргелиг болгаш ону протоколга бижимел хевирге кожар.

20 чүүл. Төп соңгулда комиссиязы бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээли-биле доктаалдарны хүлээп алыр. Комиссияның даргазы болгаш секретары доктаалдарга ат салыр.

Төп соңгулда комиссиязының нормативтиг характерлиг доктаалдарын болгаш өске-даа шиитпирлерин комиссияның бадылаар эргелиг кежигүннериниң нийти санының хөй нуруузунуң бадылаашкыны-биле хүлээп алыр. Төп соңгулда комиссиязының нормативтиг шиитпирлерин парлаары негеттинер.

Округтуң болгаш участоктуң соңгулда комиссиязының шиитпири бир эвес соңгулдалар дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга чөрүшкен болза, Төп соңгулда комиссиязы бодунуң доктаалы-биле ол шиитпирни күш чок болдурар эргелиг.

21 чүүл. Күрүне Думазынга депутаттар соңгулдаларының дугайында Дүрүмнү үреишаан, Төп соңгулда комиссиязының хүлээп алган шиитпирлеринге болгаш хөделиишкиннеринге хамаарыштыр хомудалды федералдыг хоойлу-биле доктааткан чурум ёзугаар Россия Федерациязының Дээди судунга киирген туруп болур.

Округтарның соңгулда комиссияларының шиитпирлеринге болгаш хөделиишкиннеринге хамаарыштыр хомудалдарны сайгарып көөр үеде Төп соңгулда комиссиязының хуралдарынга сонуургалдыг талаларның төлээлекчилери олуржур эргелиг.

22 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының даргазы комиссияның хуралдарын чыылдырар, комиссияның хуралынга даргалаар, комиссияның шиитпирлерин күүседир талазы-биле ажылдарны организастаар кылдыр комиссия кежигүннериниң аразынга хүлээлгелерин хуваап тырар, комиссия кежигүннеринге даалгаларны бээр, комиссияның хуралдарынга киржир кылдыр күрүне органнарының, хөй-нийти каттыжыышкыннарының, организацияларның төлээлекчилерин болгаш өске-даа кижилерни чалаар, күрүне органнары-биле, албан-дужаалдыг кижилер, делегей организациялары-биле, хөй-нийтиниң каттыжыышкыннары, хамаатылар-биле харылзааларга комиссияны төлээлээр. Төп соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазының, оон хүлээп алган шиитпирлериниң дугайында Россия Федерациязының Президентизинге, Күрүне Думазынга, күрүнениң өске-даа органнарынга дыңнадыр, аппараттың тургузуун болгаш санын бадылаар, саң-хөөзүнүң башкарыкчызы болур, Төп соңгулда комиссиязының аппарадынга нийти удуртулганы боттандырар, ажылга ажылдакчыларны хүлээп алыр болгаш халаар, бо Дүрүм-биле болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнген өске-даа эрге-хүлээлгелерни боттандырар.

23 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы даргага даандырган эрге-хүлээлгелерни боттандырар талазы-биле аңаа деткимчени көргүзер, а кажан дарга чокта азы оон даасканың ёзугаар дарганың хүлээлгелерин күүседир.

24 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү комиссия хуралының хүн айтырыының талазы-биле саналдарын киирер, а ол ышкаш чугаалашкан айтырыглар талазы-биле саналдаар, сүмелээр, эдилгелерни киирер, чугаалажып көрдүнген бүгү айтырыглар талазы-биле бадылаар эргезин ажыглаар, комиссияның хуралдарынга олуржур, округтарның соңгулда комиссияларының ажылын хынаар талазы-биле Төп комиссия даргазының, оон оралакчызының, секретарының даалгаларын күүседир болгаш хыналдалар түңнелдериниң дугайында комиссия хуралынга илеткээр, Күрүне Думазынга депутаттар соңгулдаларын эрттирери-биле холбашкан хомудалдарны саналдарны Төп соңгулда комиссиязынга киирген күрүне органнарының, хөй-нийти каттыжыышкыннарының төлээлекчилерин, депутатка кандидаттарны, хамаатыларны хүлээп алыр, Төп соңгулда комиссиязының, округтар, участок комиссияларының бүгү документилери, материалдары-биле таныжар эргелиг.

Доктааткан хевириниң шынзылгазын Төп соңгулда комиссиязының кежигүнүнге тыпсыр.

25 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнге бодунуң эрге-хүлээлгелерин боттандырары-биле холбашкан бүгү чарыгдалдарны Төп соңгулда комиссиязының акша-хөреңгилериниң күсели-биле эгидип бээрин магадылаар. Төп соңгулда комиссиязының шиитпири ёзугаар оон даргазындан, дарганың оралакчызындан аңгыда, немей Төп соңгулда комиссиязының кежигүннериниң чамдызы бодунуң хүлээлгелерин тускайлаан бюджет акша-хөреңгилериниң хемчээли-биле доктаамал үндезинге боттандырып болур. Комиссияның оон өске кежигүннери кол ажыл-чорудулгазындан түр када хосталбышаан, комиссияның ажылынга киржип болур.

26 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннери комиссияның ажылынга чөвүлээр эргелиг киржир. Күрүне Думазының соңгулдаларының үезинде оларның бүрүн эрге-хүлээлгелерин бадыткаан шынзылганы оларга тыпсыр.

27 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының секретарын, ол комиссияның аппарадының удуртукчузун —Төп соңгулда комиссиязының даргазы томуйлаар.

Төп соңгулда комиссиязының секретары —аппараттың удуртукчузу комиссияның ажыл-чорудулгазын хандырар талазы-биле аппараттың ажылын организастаар.

IV Төп соңгулда комиссиязының аппарады болгаш чарыгдалдарының сметазы

28 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының организастыг, материал-техниктиг болгаш медээ алыр хандырылгазын оон аппарады боттандырар.

Комиссия аппарадының штадының тайылбыр бижимелин Төп соңгулда комиссиязының даргазы бадылаар.

Аппаратты удуртурун Төп соңгулда комиссиязының секретары —комиссия аппарадының удуртукчузу боттандырар.

Күш-ажыл төлевириниң байдалдарының болгаш бо социал-амыдырал хандырылгазының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының аппарадының ажылдакчылары Россия Федерациязының Президент администрациязының азы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының аппарадының ажылдакчыларынга деңнежир.

29 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан чарыгдалдарының сметазын Төп соңгулда комиссиязының даргазының киирип келгени-биле Россия Федерациязының Президентизи бадылаар болгаш Россия Федерациязының республика бюджединге тускай көрдүнген турар.

30 чүүл. Төп соңгулда комиссиязы сүлде чураан таңмалыг, банкыда агар санныг болгаш юридиктиг эргелиг болур.

КӨДЭЭ: ооң хүн бүрүде айтырыглары

«Дүжүт-93»

ТӨП ШАҢДА ИШ

Кур-Чер суурнуң төп шаңы. Шөлден чаа сөөртүп келген тарааны тазартыр ширбип каан асфальтылыг шөлдүң бир талазын дургаар төккен. Күстүң ол чаагай дүжүдүн маңаа, бо шаңга, борта келген чеже кижилер магадаваан дээр! Черле чоң хөлзээн, ажыл-иш хайныккан чер кандыг-даа кижилерни соруңза дег бодунче чайгаар тыртар бээр болгай.

Төп шаңның эргелекчизи Александр Балчыр менээ уткуштур бо кел чор. Менди солуштувус.

— Дүжүт бо чылын эки-дир, гадан 11 центнер бооп турар. Комбайннардан тарааны чеди машина сөөртүп турду, ам алды арткан. Бирээзи үрелген. Бодувус машиналарывыс силоста. Сөөртүр машина хөй турбаан болза, бергедээр турдувус. Шаңга ажылдаары-биле бижиткен кижилер эндерик, а херек кырында чок. Чүгле шаңның 16 ажылчыны ийи ээлчеглиг ажылдап турду. Дуу неделядан бээр коллективтер график ёзугаар шеф дузазын көргүзүп эгелээн, шымбай болду харын. Оон башка, мынча тарааны каш кижи канчаар — дээш, деңзи тургускан бажыңчыгашче углапты. Совхозтуң төп шаңының хоочуну, деңзичи Надежда Куулар кезек аныяктар-биле олур.

— Фактуралар ёзугаар, күрүнеже 310 тонна кызыл-тас, 170 тонна арбай чоруттунган. Хүнде ортумаа-биле 210 тонна тараа дүжүп турар. Бо дүжааттынган, чыдар-даа тараалар № 3 бригададан кээп турар. Бригадири Очур-Сат Сарыглар бо чылын чол кирген кижи. Ам-даа 3-4 хонуктан адакталыр хире болду. Ол бригададан 1250 тонна кызыл-тас, 1127 тонна арбай, 142 тонна сула ажааттынган-дыр. № 1, 2 бригадалар ам-даа чүм — деп, ол допчулады.

— Мурнакчыларывыс кымнар боор чүвел?— дидим.

— Ол кижи эки, моозу эки деп шыдавас мен. Хөөкүйлерниң кайызын кандыг дээр. Чүгле ол он алды ажылчынның демниг, ак сеткилдиг ажылының түңнели-дир —деп, бригадир харыылады.

Чаа төккен тарааның чаагай чыды бистерни айдызады. Дистинчип чоруткан даглар дег сагындырар дүшкен тарааларны көрүп, иштимде магадап тур мен.

— Ооллар! Силер, дуу кыдыкы арыглап каан тарааны сөөртүнер. Ында силерни маңап турар, а силер бо талазындан... — деп, машиналарны таарыштыр чорудуп, бригадир ыңаар-ла чүгүрүп чорупту. Ажыл-ишти билдилиг удуртур дизе, мергежилдиг башкарыкчы херек. Ындыгларының бирээзи төп шаң эргелекчизи Александр Сонам-Байырович Балчыр дээрзин билдим.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кызыл район.

Улуг-Хемниң араттары: бодалдар, саналдар

ХАЙЫРААН ТАРААВЫСТЫ

Чээннерим оолдар-биле кады бо чылын араттай бердивис. Борбак-Арыг деп черде улуг эвес бажың-даа тудуп алдывыс. «ҮТКА 25 чылы» совхоз Арыг-Үзүү суурдан мырыңай ырак эвесте тараа тарыыр шөл берген. Аңаа арбайны, кызыл-тасты чазын чажып алдывыс. Тарааны тарыырын тарып аар-ла-дыр, ынчалза-даа күзүн ажаары дыка-ла түренчиг-дир. Комбайн садып албаан улус бис. Оон өртек-үнезинге күш челери берге. Чаңгыс арат 30—40 миллион акшаны кайын тывар-ыл?

Хайыраан тараавысты улчумал инектер базып-ла тур. Каракка чаржынчыг апарганывыс ол бе? Совхозтан комбайн дилээрге, боттарының ажылынга четтикпестер-дир. Ынчангаш бир-тээ, районда ассоциация бар болганда, оон баазазынга аар өртектиг техниканы чаңгыс черге чыгган тускай МТС-тен тургусса черле чүүлдүг болгу дег ийин. Машина-техниканы, кижи күжүн ажыглааны дээш чогуур санаашкын ёзугаар төлевирни тургузар херек. Ону төлээринден кым-даа ойталавас деп бодаар мен. Хөлезинниң баш удур безин төлеп бээрге канчап баар деп?!

МТС чокка дыка берге-дир. Хайыраан бышкан тараавыс сыпка тура-ла, үгдерел, хар адаанче кире бээр дей берди. Машина-трактор станциязы турган болза, кажан ажаап алырын билгей эртик. Ам чүгле өрү-куду көрүп, бурганга тейлеп орар бо-ла.

Александр МАГА.
Арыг-Үзүү суур.

БОДУВУС ТАРААЛЫГ БИС

Ашак-кадай пенсиялааш, ам каш-даа чыл болдувус. Бо үениң дургузунда эктивистен элеп, хырнывыстан аштавадывыс-даа. Ийи-чаңгызывысты азырап, сүдүн ижип, амыдырап олур бис. Оглум, күдээм огородувусту үш чыл бурунгаар улгаттыргаш, тараа тарып берген. Бала, согаажывыс, деспивис база бар. Тарып алган бичии тараавыс быжа бээрге, комбайн-биле-даа бастырбайн, аңаа уушташ, хереглээни шаавыс-биле соолдуруп, хооруп алыр-дыр бис. Ынчаарга хлебке дыка камналгалыг болур чүве-дир.

Уругларывыстың уруглары база тараа, далганга өөренип берген, негеп туруп бээр. Ынчангаш оолдар, уругларывысты тарааны база-ла соктап, хооруп чиптер кылдыр чаңчыктырган бис. Тыва кижи бодунуң национал чемин кылып чивеске, черле кайын боор

Көдээде чурттап олурар хирезинде, чамдык кижилер чүгле садыг-магазинче көрүп алгаш олурар боор-дур. Белен чүвеге пат амдажаан. Огородунга ногаа тарып, оон кедерезе, тараа-даа тарып алырга, кандыг боор. Ботка-ла ажыктыг болур ыйнаан. Бистиң Арыскан суурда бала, согааштыг, далган-тараа-биле боттарын боттары хандыртынып турар кижилер бар апарганы өөрүнчүг болбайн аан.

Түлүш СҮРҮН.
Улуг-Хем район.

МЭЭҢ КҮЗЕЛИМ

●Арат дээрге, база-ла хуу кижи ышкажыл. Ол бодунуң шыдаар шаа-биле амыдыраар ужурлуг●

Улусту дыңнаарга-ла: «Араттаар, араттаар-ла» дижип чоруп турар апарган чүве-дир. Шын-дыр харын. Ында, шынап-даа бол, багай чүве чүү боор. Ынчалзажок мен бодаарымга, кижи бүрүзүнүң араттаары албан эвес. Аңаа хууда чурттап-амыдырап болбас чүве бе? Ыяап-ла бир арат ассоциациязынга кирери албан эвес. Ооң удуртукчуларын, бухгалтерлерин тударынга артык акша-төгерик үндүрүп турган херээ чүл? Арат дээрге база-ла хуу кижи ышкажыл ол. Мен көрүп чорууруумга, араттар чоорту биче колхоз байдалынче шилчиир чыгыы улус бо. Та колхозташсын, та совхозташсын, оларның боттарының херээ-дир. А мен хууда амыдыраар, кымга-даа хамаарылга чок боорун күзээр мен. Албан-үндүрүгнү кым-даа төлээр, пенсия фондузунга киржир апаары билдингир. Хуу кижи бодунуң шыдаар шаа-биле тараа тарыыр, мал азыраар болгай. Ынчангаш аңаа тааржыр чиик өртектиг техниканы эвлели бүдүрер болза, күнүнеге ажыктыг, дыка хөй ажылдарны бүдүрүп болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Хүреш-оол ОНДАР,
Шагаан-Арыг хоорай.

УКСААЛЫГ МАЛ ХЕРЕК

Чадааның уксаажыдылгага бүдүрүлге черинге чорааш, улуг бухгалтер Галина Григорьевна Ондар-биле ужуражып, чугаалажырымга, ол мынча диди:

— Бо чылын сиген-ширбиилдиң үнгени-даа кедергей, кайда-даа оът-сиген элбек-тир. Бистиң коллективтиң сигенчилер звенозун Сүгдер-оол Кошкар-оолович Түлүш удуртуп турар, ол Андрей Донгак, Кужугет Оттук-оол, Геннадий Монгуш олар-биле бо хүнге чедир 60 тонна сигенни организацияның девискээриниң иштинде сараттап алганнар. Оларда быжыглаттынган техникадан сиген кезер бир трактор, сиген пресстээр бир машина болгаш сиген сөөртүр тергелиг трактор быжыглаттынган. Оон ыңай арат ажыл-агыйының улустары-биле база сиген кезип белеткеп бээр кылдыр керээ чарган бис. Сиген кезилдези ам-даа уламчылавышаан.

Оор-сук кежээлээн, 11 хунавысты, 2 аъдывысты оорлаттывыс, чаа бичии автобузувусту Барыын-Хемчик уунче алгаш барды, бир аъдывысты Хайыраканче кирип истеп каан. Черле ол дугайында шагдаа черинге дыңнадып-даа, оон негеп-даа турдувус, кымның оорлап турарын биле-тура-ла, милиция ажылдакчылары херекке-даа албас боор чорду.

Бистиң организацияда хой, өшкү-даа бар. Хоювус, өшкүвүс дүгүн Кызылда «Белеткел болгаш коммерция төвү» дээр черге дужаадывыс, өртек-үнези-даа чер албас чүве-дир. 492 килограмм хой дүгүн дужаарывыска 118 муң рубль болду, 614 килограмм өшкү дүгүн 744.145 рубльге чедирип алдывыс. Күрүнеден чээлиге 4,7 миллион рубль алган улус бис, ону та канчап төлээр улус бис — деп чугаалады.

Оон улаштыр зоотехник Чечек Аракчааевна Саая-биле чугаалаштым:

— Бистиң организациявыс бүгү совхозтарны, колхозтарны, ажыл-агыйларны үре-биле хандырар дугайында керээлерни чарган. Хой тарылгазы ам эгелей берген. Бо рыноктуң берге үезинде акша-төгерик чедишпестиң уржуундан керээ чарган ажыл-агыйларывыс үре албастаан. Малчыннар боттары тыва кошкарлар-биле эдериштирип турар. Бистен үрени Чаа-Хөл районда «Ак-Хем», «Ак-Туруг» совхозтар ап турар. Оларда хой тарыыр 5 пункт бар. Кошкар үрезин чедирип берип турар бис. Чыл төнчүзүнде бистиң районнуң совхозтарынга, колхозтарынга, ажыл-агыйларынга керээ ёзугаар торгаал опаар апаар бис. Оон ыңай Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозу үрени ап турар. Бистиң организацияда 143 кошкар, 5 хуна, 80 хуна анайлар бар. «Кызыл-Чыраа» совхоз 10 хунаны, Чаа-Хөл районнуң «Ак-Хем» совхоз 6 хунаны саткылап алдылар. Шупту шээр малдың саны 1011 баш, үш коданда кадарып турар. Бода малдан үрезин алыр ийи буга бар, оон ыңай инек, молдурга-биле катай-хаара 27 баш, база 2 аът бар. Ынчалза-даа малдан хөй төл алыр, ооң уксаазын экижидер дизе, тарып боозадылганы зооветеринарлыг негелде езугаар чорудар апаар.

Малды тарып боозадырынче хойжулар боттары база шоолуг сагыш салбас болгулаар-дыр. Ынчангаш специалистер-биле сүмелешпейн, оларга шиничилип, чөпшээрежип албайн, боттарының кара туразы-биле кошкарлар салып ап турар таварылга кайы-даа районда бар. Ол дээрге окта шын эвес. Бир эвес ол кошкар аарыг болза канчаарыл? Оон аңгыда хураганы үзүп аңгылап турда, чүгле санын эвес, ооң шынарын база көөр апаар. Чүге дээрге шуут шокар азы сарыг-даа хураганнар тыптып турар-дыр. Ол чүл дээрге хойжу кижи өске кошкарны салып ап турарының херечизи-дир — деп чугаалады.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

ХОВУ-АКСЫ: дарый шиитпирлээр айтырыглар

Бо хүннерде «Тыва кобальт» комбинатка хамааржып турган чылыг болгаш электри бээр станция ам Чеди-Хөл районнуң чуртталга-коммунал киллдизиниң балансызынче шилчип турар. Ону ол комбинаттың ажыл-агый, бүдүрүлге талазы-биле харылап турган удуртулга чериниң кежигүннери, төлээлери, районнуң эт-хөреңги комитединиң даргазы Э. Д. Серен баштаан комиссия хүлээп ап турар.

Шак бо чылыдыг болгаш электри станциязы комбинат ажылдап эгелээриниң мурнунда-ла туттунган. Ол эрги болгаш чаа Хову-Аксы суурларны чырытпышаан, чылыгны болгаш изиг-соок сугну база ынаар дамчыдып турган. Ооң кадында комбинаттың бүдүмел болбаазырадыр гидрометаллургия цеги дээш, ында бүгү-ле цехтерни суг болгаш чырык-биле хандырып турган. Кажан комбинат бодунуң бүдүрүлге ажылын 1990-91 чылда соксадып тургузуптарга-даа ол ТЭЦ бодунуң ажылын бо хүннерге чедир уламчылавышаан. Ынчалза-даа ооң байдалы биеэги эрткен чылдарда дег эвес, а кошкаан, харын-даа берге байдалда деп чугаалап болур. Чүге дизе, амгы хүннерде, эрткен чылдарда ийи котёл ажылдап турган болза, ам чүгле чаңгыс котёл ажылдаар. А ында эң-не кол чүүл — турбогенератор артык кезектер чогу-биле септелгеде хевээр турбушаан. А ийиги котёл база берге байдалда. Эрткен чайның дургузунда бирги котёлду ТЭЦ-тиң слесарьлары ында Сорск хоорайга хамааржып турар 6 дугаарлыг септелге участогунуң ажылчыннары ону бо чайын арай боорда эрги кезектер-биле селип-септеп, чамап тургаш, ажылче киргеннер. Чай дургузунда Хову-Аксы суур изиг суг чок чайлаан. Ында чунар-бажың ол-ла чылдагаан-биле ажылдавайн турар. Бирги котёл ажылдаарынга белен-даа болза, ону одаар хөмүр-даш чогу-биле ол туруп турар. Чогум одалга хөмүрүн Кызылда 2 дугаар АТБ-ниң машиналары ТЭЦ-че сөөртүп эгелээн.

Хову-Аксында чаагайжыды туттунган бажыңнарның иштиниң соогу хүн келген тудум-на кедерел турар. Чеди-Хөл районнуң чагырга чери ТЭЦ-тен чылыдылганы сентябрь 25-те эгелээрин ооң удуртулгазынга дааскан болуп турар.

ТЭЦ-те удуртур даргалары-биле кады чүс ажыг ажылчыннар ажылдап турар. «Тыва кобальт» комбинат бүдүрүлге ажылын соксатканы-биле акша чок. Директорлар база үргүлчү солчуп келген. ТЭЦ-тиң ажылчыннары июнь айдан эгелээш шалың акшазын албаан. Чамдык ажылчыннар, чижээлээрге, слесарь Н. Полозов болгаш өскелер-даа июль айдан шөлээже үнгеш, ооң акшазын албаан. Сентябрь 21-де ТЭЦ-че районнуң чагырга чери 2 миллион акшаны аванс кылдыр бир кижиге-ле 10000-25000 рубль кылдыр үлезин дээш шилчиткен.

Мен ТЭЦ-тиң ажылчыннары-биле ол үеде ужурашкан мен. Оларның чугаазын, хомудалын дыңнадыйн.

ТЭЦ-тиң начальнигиниң секретары Н. Г. БАЛАХЧИНА:

— Мен бо Хову-Аксында 1965 чылдан бээр чурттап келдим. 18 чыл ажыл стажтыг мен. Янзы-бүрү ажылдарга ажылдап келдим. Чүгле бо чаңгыс ТЭЦ-ке. Бо хүннерде ТЭЦ-тиң кышка белеткели кончуг багай. Кижилерже, ажылче сагыш човаашкын чок. Амгы үеде ТЭЦ-те хөмүр-даш, солярка, дус чок. Дус, солярка чокта, хөмүр-даш бар-даа болза, ТЭЦ-тиң ажылдаары берге. Хову-Аксы биле Кызыл аразында орук кончуг багайындан аар чүъктүг машиналар чоруп шыдавас деп шиитпирлээш, бээр хөмүр дажывайн турганын кижи бүрүзү билир деп бодаар мен.

Бүгү чай дургузунда изиг суг чок, чунар-бажың ажылдавас турган суурга чурттап келдивис. Кижилер, ажылчыннар ажылдаар хөңнү чок, чүге дизе шалың бербес-тир. Ажылчын тускай хептер болгаш хоралыг черге ажылдааннарга чемнениир тускай талоннар база бербес. ТЭЦ-тиң соңгалары шилдеттинмээн. Инженер-техниктиг ажылдакчылары, ээлчег начальниктери, мастерлер чедишпес. Бисти районнуң чуртталга-коммунал киллдизинче шилчидип турар. Ам бисче кандыг сагыш салыышкын кылырын билбес мен. Биске кымның-даа чагыргазынга ажылдаары дөмей-ле. Чүгле төлээр болза. Чогум айда төлевир шалыңывыс кончуг эвээш болгай. Бараан өртээ улуг. Суурнуң магазиннеринде аъш-чем аймаа эвээш, чонну хандырып турары багай. Столоваяларда чемниң шынары куду. Комбинаттың чаа директору мээң сагыжымга таарышпас. Кижилер дээш ооң сагыш човаашкынын билдиммес.

Сорскиден Хову-Аксында № 6 септелге-монтаж участогунуң газ-биле кайнакчызы Александр ГОРОДИЛОВ:

ТЭЦ-ке хереглээр артык кезектерни үе-шаанда кым-даа чагытпааныңдан аңаа чүгүла херектиг бүс чыыр камера болгаш артык кезектерни бо чайны дургу манап, өске черлерден дилеп келгенивис ол. А комбинаттың удуртулгазы бисти хөй аазаашкыннар-биле чайны дургу манадып келди: артык кезектер ам келир, бичии манаңар деп-ле турар. Ол меге болган. Ам-даа манап тур бис. Бирги котёлду бакка-сокка эрги кезектер-биле үрелген черлерин селип, чамап кагдывыс. А чагыг кылбаска, артык кезектерни бээрлер бисче чорутпас болгай. Эрги кезектер шаазын кылып шыдавас. Комбинат бисти чаа кезектер-биле хандырып шыдавазы чөгенчиг-дир. Мен канчаачы мен. Электродтар чок. Кислород база. Ажыл төлевирин ам 4 ай албайн тур бис. Комбинат бистиң участокче акша шилчитпес-тир. А херек кырында саазында түңнел акша дегере бижиттинген. Акша чок. Ооң ужуундан начальнигивис Сорскиде профэвилел черинден акша чеггеш, кижи бүрүзүнге 7000 рубльдан авансыга үлеп берди. Ол акшага чурттаарын кызып көрүңер. Өртектер дээрге кедергей улуг. Кадайым база комбинатта ажылдап турар. База акша албайн тур бис. Бис кадайым-биле акша ээп алган кижилеривиске ам 160000 акша өрелиг бис. Канчап чурттаарыл? Чок болза бисти таралып ойладыпсын. Ажыл чоктар пособиезин ап оргай бис. Олар 12000 акшаны ай санында алып болгайлар.

Саяногорск хоорайда бөдүүн котельнаяда ажылчыннар айда эң-не эвээжи 170000, хөйү 900000 ажыг акша ап турарлар. А бис...?

ТЭЦ-те улуг машинакчы Н. ПОЛОЗОВ:

— Кол өзек турбина турар. Ону кылыр специалист кижи чок. Мурнунда чылдарда Красноярск хоорайдан инженер кижи тускай бригадазы-биле келгеш, кылып турган. Амгы үеде ол ажылындан чидир салашкаш чорупкан. Ынчангаш амгы кыш бистиң мурнувуста берге байдалды «аазап» турар.

Айтырыглар хөвей. Шиитпир чок. Чаңгыс котёлга кыш ажары берге херек. ТЭЦ-те специалистер чедишпес. Бир эвес Тимченко чоруптар болза (ол бистиң начальнигивис), ам мырыңай бергедээр бис. Ол ТЭЦ талазы-биле мергежилдиг чаңгыс киживис-тир.

Слесарь Валерий ЧЫМБА:

— ТЭЦ-тиң кышка белеткели багай. Чаңгыс котёл ажылдаар деп турар. Канчап кыштаарывысты билбес мен. Чайладыр хөмүр дажываан. Ону сентябрь 15-тен эгелеп чаа дажып эгеледи. Хүнде 2-1 машина ишти хөмүр дүжүрер. Шынап-ла, берге байдалда бис...

Энергоцехтиң улуг мастери А. Д. Көк-оол:

— Ийиги котёлдуң электроприборунуң шимчедикчи мотору чок. Лампалардан эгелээш, ажылчыннарның ажылдаар дүлгүүр, херекселдери безин чок. Артык кезектер тывылбас. Турбина база үрелген. Суг сорар насостар, релекамгалакчылар кылдынмаан. Ээлчег начальниктери чок. Эртемниг, катаржаан ажылдакчылар база чок. Ажылдаарга эптиг дүлгүүр-инструмент безин чок болуп турар. Бир котёлдуң артык кезектери чок.

Мастер В. ООРЖАК:

— Бүгү четпестерни өөрүм чугаалады. Специалистер биске чедишпес, алыр шалың эвээш, ынчангаш кижилер ажылдап келбес-тир. Даргалар ажылчыннар-биле хурал-суглаа кылбастаан. Ынчангаш байдалывыс нарын, удуртур даргаларывыска ооңуң идегели оскундурган. Каш айлар иштинде акша албайн тур бис. Чурттаары бергедээн...

Бо бүгүден түңнел үндүрерге, ТЭЦ-тиң байдалы Хову-Аксында берге байдалда турар. Ол чүгле районнуң чагырга черинге хамааржы бергеш, экижий берип, чонуң, ажылчыннарның хомудалы болдурбазын кызар дээрзинге идегел чаңгыс. Ону билдилиг, мергежилдиг, эртемниг ажылчын кадрлар-биле хандырарын үе негеп турар. А негелдени районнуң чагырга чери күүседиринге бүзүрел артып каалы.

Сөөлгү сөс — ында...

Бөгүнге чедир ТЭЦ бажыңнарже чылыг бербээн. Таңды-Уулаңың Чеди-Хөл тайгазында хар чаапкан. А бажыңнарның соогу аажок. Чаштарга-ла кончуг: соок болгаш аштанчыг.

Чечен ИРБИЖЕЙ.

ЧОГААЛЧЫГА ТУРАСКААДЫП...

Таңды районнуң Бай-Хаак суурда аныяктар төвүнге Тываның сураглыг чогаалчызы, шүлүкчү болгаш талантылыг очулдурукчу Сергей Бакизович Пюрбюга тураскааткан кежээ болган.

Ол кежээге Кызылдан чогаалчы Алдын-оол Даржаа, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы, шүлүкчү Николай Куулар, «Тываның аныяктары» солунунуң редактору Артур Хертек олар чалаткан. Бо кежээни Таңдының төпчүттүнгеен библиотеказының ажылдакчылары организастап эттирген. Ооң киржикчилери Кызылдан келген аалчыларындан солун айтырыгларны салып, Сергей Пюрбюнуң дугайында сактыышкыннарны чугаалап бээрин дилээннер.

Бай-Хаак ортумак школазының өөреникчилери С. Пюрбюнуң шүлүктерин болгаш очулгаларын орус дыл кырынга чедишкинниг күүсеткен. Боттыынгыр композитор Александр Ондарның Сергей Пюрбюнуң сөзүнге бижээни «Белек» деп ырызы чыылганнарның хей-аъдын улам көдүрген.

Бо болза Таңдының төпчүттүнгеен библиотека ажылдакчыларының ийи дугаар организастап эттирип турар кежээзи болур. Мооң мурнунда «төгерик столду» чогаалчылар-биле эттирип турганын номчукчулар билир. Моон-даа соңгаар олар чогаалчылар-биле харылзааны үспейн, кежээге келгенинге өөрүп четтирип, оруксуур эки чедерин оларга күзеп кааннар.

Альберт ОНДАР.
Бай-Хаак суур.

Чаа ном

«АЯН ТУДУП ЧЕДИП КЕЛДИМ»

Тыва чечен чогаалдың эгелекчилериниң бирээзи, Тываның улустуң чогаалчызы Сергей Бакизович Пюрбюнуң 80 харлаанынга тураскаал кылдыр ооң шилиттинген чогаалдарының чыынды номун «Аян тудуп чедип келдим» деп ат-биле чырыкче үндүрген, ооң тиражы 8000 кезек.

Сергей Пюрбюнуң шүлүк-даа, проза-даа чогаалдары тыва чечен чогаалдың эң тергииннериниң санынга кирер болгаш чалыы салгалга төлептиг белек болуп артарын чогаалчы Александр Даржай номнуң эге чүүлүнде бижээн.

Чаа номда шүлүк чогаалдарындан аңгыда, уран-чечен бижиттинген «Дургуннар», «Чөп-биле чөрүшпес», «Айылдыг аарыг» деп шиилери, чечен чогаалдары база кирген. Чогаалчы амыдыралының сөөлгү чылдарында Тываның культура шугумунга ажылдап турган, ынчангаш улуг чогаалчының шоодуглуг, дузаашкынныг чогаалдары амгы үениң аян-хөөнү-биле сээннеш болур, амыдыралдың хөлегелиг талаларын, ылангыя арага-дарыже хандыр, ажылга хөөндүс, холу кошкактарны база сойгалап, арыг сугга чуп турар, ол дугайын үстүнде адаттынган шиилерден билип алыр бис.

Оон ыңай чыындыда «Төрээн черим», «Ыракче чагаалар», «Чарылбазым чалыы назын» деп шүлүглелдер, балладалар кирген. Номнардан алдынган чогаалдар база бар.

Аллар-ады өлүм чок авторнуң чаа номун аныяк чурукчу Владимир Донгак аянкөрүштүг кылдыр каастап чураан.

Сандю САНДАН.

АЛДАН АЖЫГ ААЛЧЫЛЫГ

Бо чылдың октябрь 25-29 хүннеринде Кызылга башкылар база катап чыглыр. «Тыва Республиканың национал өөредилге талазы-биле чугула айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференцияның ажылынга олар киржир.

Россия Федерациязының национал девискээрлериниң болгаш Моолдуң Убса-Нур, Завхан аймактарының улус өөредилгезиниң ажылдакчылары олче чалаткан.

Россия Федерациязының өөредилге сайыды, Башкылар билиин бедидер төп институттуң директору баштаан алдан ажыг аалчылар Кызылга чыглыр. Аңаа хоочун башкылар болгаш Тываның эртем ажылдакчылары база киржип, Тываның школаларынга национал өөредилге талазы-биле чугула айтырыгларны сайгаржыр.

Ол конференцияга эге чада школазының, эртемнер башкыларының база удуртукчуларының үш аңгы секциялары ажылдаар. Чалалып келген аалчылар, эртемденнер октябрь 27-де Кызылдың беш болгаш тос дугаар ортумак школаларынга баарлар. Дараазында хүннерде аңгы-аңгы бөлүктерге үстүп алгаш, Самагалдайның, Межегейниң, Суг-Хөлде Бора-Тайганың ортумак школаларының мурнакчы арга-дуржулгазы-биле таныжарлар.

Охемчик ОНДАР.

Шагаан-Арыгда чаа чүүлдер

ЗАВОДТУ ТУДУП КИРИПКЕН

Шагаан-Арыгда тудуп турар Тываның цемент заводунуң тудуу сөөлгү үелерде шуут ара соксаан турган. Аңаа заводту тудар, тутпазының дугайында чугаа республикага дыргын тараан. Ынчалза-даа амыдырал ук заводтуң Тывага ажыктыын бадыткаан. Ооң тудуун катап эгелээр, акшаландырар дугайында Тыва Республиканың Чазааның дилээн Россия Федерациязының Чазаа хандырган. Цемент заводунуң агар санынче дөрт млн. чээрби алды муң рубль шилчиттинген.

ЦЕМЕНТ ШУУТ ЧОК

Таптаашкын чылдарында чаа туттунуп турган Шагаан-Арыг хоорайга цемент тектүп чыткан. Харын-даа чолаачылар Саян ажып чоруп тургаш, чаъс-чайыкка таварышкаш, ол үнелиг тудуг материалын өттүрүп, чүъгүнүң чартык кезиин «өлүрүп» алыр турду. Ам безин дашталган цементилээниң овааларын хоорайны долгандыр атара берген чыткылаар.

Бо хүннерде бүдүн Шагаан-Арыг хоорайдан шоолай ишти цемент тывары шуут бергедээн. Улуг-биче тудугжулар туруп алган. Шеверлекчилерге «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадының белеткеп берип турар хоюткан малгажы цемент чогундан хаңага чыпшынмас, шалаже тектүп каар апарган. «Улуг-Хем» совхозунуң гаражын алгыдар дээн Оваан-оол оглу Сергейниң звенозу бичии цемент тып алган. Ам Шагаан-Арыгдан цементиниң диленгеш тывары-даа бергедээн.

Саян артындан цементиниң тып ап болбайн канчаар. Ону чүгле Шагаан-Арыгга чедирип келгени дээш, бир КамАЗ-ты бүдүн чартык млн. акша-биле хөлезилеп алыр. Ынча хөй акша-төгерик чок дээрзи билдингир. Чааразында саактаар дээн ышкаш, Саян артындан кежеге дээр диленир кээр бис? Сая-сая тонна чугайлаштыг хиревисте, ону сайзырадып алыр аргавыс чогу чөгенчиг-дир.

ЦЕМЕНТ ЗАВОДУ

Шагаан-Арыгның цемент заводу чылда 300 муң тонна цемент кылыр күчүлүг. Ол 1997 чылда ажыглалга кирер ужурлуг. Бо хүннерде заводтуң девискээринде столоваяның, администрация бажыңының ханалары туттунган. Даш дээрбелээр, котельная турар черлерниң соңгалары кылдынган. Тутса ужурлуг тудугларның чартыындан хөй кезиинин тавана салдынган.

Цемент бүдүрүлгелеринге ажыглаар чугай-даштыг, дойловурактыг черлерже чазаглыг оруктар кылдынган. Арыг-Бажы — Чааты аразында он тире километр орукту асфальтылап безин каан. Тудугга хереглээр муң ажыг тонна демир-дес аймаан сөөртүп эккеп каан.

— Москвадан чорутканы ийи чүс миллион акшаны бо хүннерде түс-түс организацияларга үлеп бердивис. «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадынга хамааржыр бичии бүдүрүлгелеринге бээр өвээс база дугааттынган. КМК-3-ке 40 миллион акша бердивис. Олар ол акшазы-биле тудуг материалдары болгаш өскелерде чүүлдерниң мурнай төлээр өртээ дугаарлар — деп, заводтуң директорунуң оралакчызы Владимир Николаевич тайылбырлаар.

— Бо чылдың арткан айларында заводтуң тавааң салыр ажылдарын доозар сорулгалыг бис. Көрдүнгеен акша-херекселни шиңгээдип алыр бис — деп, «Тыва тудуг» акционер ниитилелдиң удуртукчузу Маадыр-оол Кыргыс шиитпирлиг чугаалады.

Цемент заводунуң кол тудугларын «Тыва тудуг» акционер ниитилели күүседир. Ынчалза-даа заводтуң кол корпузун «Саян тудуг» эгелели кылыр. Чүге дээрге ындын дериг-херекселдер, бедик мергежилдиг тудугжулар оларда болгай.

Бо завод ажылы барып Тываның экономиказын хөгжүдеринге ийиги бээр улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи болуру чигзиниг чок. Даг-дүгүннен кылыр шифер, хоолайлар, ол ышкаш Шагаан-Арыгга турар нарын түйбүлар кылыр завод цемент чокка туттунмас дээрзи билдингир. Оон-биле чергелештир бистен ындыг-ла ырак эвес Моол, Кыдат дээш чергелиг даштыкы чурттарга цементиниң салып-садып идик-хеп, дериг-херексел орнап, азы арыг валютага-даа чедирип ап болурунуң аргалары бар.

ШУПТУЗУ ХЕМ ЭРИИНДЕ

Цемент заводунуң тудуунга удурланган кижилерниң кайызын ол дээр. Ыдыктыг Хайыракан даан балды-биле бажын чара шаап каан коргунчуг угуулга чорукту-даа көрген бис. Тыва улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының Хайыраканны камгалаар дугайында бижээн чүүлүн, ооң ээлээн туружун хүндүлеп билир болза эки. Эки чүвени кылып тургаш, өске талазын үрей бээривисти миннир апаар бис. Чижээ, Ак-Довурактың даг-дүктүг дагларны ам чок деп бил. Ол хамаанчок, сураглыг Уралда Магнитка дээр дагның орнунда чүс-чүс метр ханы оңгарлар арткан болгай. Ынчангаш ыдыктыг Хайыраканга шуут хол дээспейн, а ооң артында бичии, хоорук тейжигешти цемент бүдүрүлгезинге ажыглаан турарын чедип алыры амгы-даа, келир-даа салгалдың сорулгазы деп санап ор мен.

Цемент заводу амгы Шагаан-Арыгдан чеди километр хире черде туруп турар. Ынчалза-даа Улуг-Хемниң эриинде. Ооң хоразы долгандыр турар бойдуска, ылангыя балык-байлакка өлүмнүг согуудун таварыштырып болуруун айылы бар-чогун доктаамал хайгааралга алыры чугула. Серемчилелде хорамча чок.

Сибирьде, Кавказта, эң-не сырый чурттакчыларлыг Японияда безин цемент заводтары хоорайлар иштинде, хемнер эриктеринде туттунган. Улуг-Хем районнуң төлээлери кожавыста Кемерово областка чедип, ында цемент заводунуң ажыл, амыдыралы-биле, ону долгандыр чурттап турар хамаатылар-биле таныжып, чугаалашкаш келген болгай. Төлээлерниң чугаазын ёзугаар алгаш көөрге, ук заводту долгандыр тарымал ыяштарны арга-арыг чыгыы кылдыр тараан. Ооң чоогунда агып баткан хемде балык-байлак өскен, харын-даа оларны балыкчылар тудуп, чемге ажыглап турар болган. Ол заводтуң күчүзү Хайыраканнывындан барык он катап улуг. Ынчангаш шагаан-арыгжылар бичии заводчугажын долгандыр тал, терек, хадың шиви олуртуп тургаш, арга-сад кылып ап болур. Шынап-ла, чүдүрүүн чудук адаанче супкан эвес...

АЖЫЛЧЫННАР

Чыл бурунгаар барык кагдынган, ында-хаая каарган, саскан эдип орар тудугга ам ажыл-ишчи шимээ үнүп, кижилер көстүп келген. Баштайла Ак-Довурак хоорайның сураглыг тудугжулары четкилеп кээп, боттарының чурттаар бажыңын тудуп эгелээн. Оларны ажылчынны аныяк мастер Алар-оол Көк-оол удурткан.

— Ак-Довурак хоорайны тудуп, даг-дүгү арыглаар улуг-биле фабрикаларны ажыглалга кирипштим. Бүгү назыным иштинде тудугга ажылдап келдим. Шагаан-Арыгның чамдык тудугларын безин тутчуп турдум. Ам цемент заводун туттур аас-кежиин база таварышканы болур. Төөгүге ат-сывывыс база кирер, чонувуска ажыктыг чүүлдү кылырывыс ол-дур — деп, хоочун тудугжу эш-өөрүнге дүштеки чем кылып берип тура чугаалап турду.

— Амдыызында бисти хоорайның аалчылар бажыңында чыттырып кагды. Ханалар чаар хоюткан холуксааның шынары багай-дыр. Ам канчаар, дүрген ажылдавас болза соок дүжер дей берген. Кызып-ла тур бис — деп, Аяна Кужугет эш-өөрүнүң мурнундан чугаалады.

Олег Кууларга баштаткан КМК-3-түң тудугжулары Марат Сотпаяк, Артур Дамбый, Анатолий Мартык-оол, Борис Чамбаа, Владимир Базыр-оол суглар котельнаяның хөмүр-даш дамчылар шугулгазының тудуунда ажылдаан. Чамдыктары дээвир чылыглаан, чай-даа чок турлар.

— Хайыракан, Эйлиг-Хем суурларны тудуп каапкан арга-дуржулгавыс-даа четчир. Мактангаш канчаар, материал-ла бар болза, ажыл-херек анаа чыдып бербес — деп, Марат Сотпаяк баштак-хөглүг чаңы-биле хүлүмзүрүп, эш-өөрүн мактады.

Амдыызында цемент заводунуң тудуунда ажылчыннарның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар чок. Ынчалза-даа ажылдап турар кижилерниң сеткил-сагыжы чаңгыс, тудугнуң темпизин дүргедедиринче угланганы өөрүнчүг. Оларның ажыл-херектери бүдер дээрзинге бүзүрел улуг.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
«Шынның» корр.

АЖЫЛДАР АРА СОКСААН

◆ Ак-Довурактың тудугларында ◆

Ак-Довурак хоорайда бо чылын ажыглалга кирер ужурлуг 105 дугаарлыг беш каът чуртталга бажыңының ийиги корпузунда Сүрүн Демир-оолдуң бызанчы-бетончулар бригадазы ажылдап турар. Бо үжен квартиралыг корпустуң үшкү каъдын дооскан, ам тудугжулар дөрткү каъттың тудуун эгелээн.

— Акша-шалыңывыс ам ийи ай дургузунда үнмээн, август айның акшазын чаа-ла берип эгеледилер, июль айның чоп бербели, ажа халып, төлеп турар чүве ийик. Тудуг материалдары-биле байдал база эки эвес — деп, тудугжулар чугаалаадылар.

Шынап-ла, тудугжулар акша-төгерик талазы-биле элээн бергедеп турар. Чоокта чаа 50 миллион акшаны чугаалажып тургаш алган, шалыңга берип эгелээни ол болду. Тудуг материалдарын база элээн чугаалажып ап турар.

Бо бажыңга ажылдап турган шеверлекчилер ажылын колдуунда дооскаш, өскээр чоруткан. Мында ам сантехниктерниң, монтажниктерниң, бызанчыларның ажылы хөй арткан. Бажыңның бирги, ийиги подъездилериин ажыглалга кирип ап болуруунуң аргазы бар, мында колдуунда белеткел ажылы доозулган. Өске подъездилерин бо чылын ажыглалга кирери-даа ам бергедээн. Мооң мурнунда мында ажылдап турган бригадалар чоруткан, ам чүгле чаңгыс тудугжулар бригадазы артканы ол.

Бо бажыңдан квартира алыр дээн башкылар, эмчилер, пенсионерлер хөй. Олар хүн бүрү манап турарлар. Бир улуг ажыл — бо бажынче чылыдылга системазын кожуп киирери болур. Мында ажыл чоруп турар-даа болза темп оожум. Бо бажынче кичээнгейни тудуг эгелелин салып турза-даа, акша-төгериктиң чедишпези-биле шиитпирлээр айтырыглар хөй болуп артпышаан. Мында кылыр чамдык ажылдарның ара соксап турар ужуру ында.

Хөюг-оол МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район.

Төлевилелди номчааш...

НАЦИОНАЛ ХАЛАП БЕ. АЗЫ...

Тыва Республиканың «Өөредилге дугайында» Хоойлузунуң төлевилелин номчуп ор мен. Оон 5-ки бөлүүнүң 6-гы пунктузунда «Улусчу чаагай чаңчылдарга үргүларны кижизитпишаан, национал төлептиг чорукка кижизидер» дээн. Эки-ле сөстер. Чаагай-ла күзел. Ынчалза-даа бөгүнде бистер шак ол «национал төлептиг чорук» орнунга чүнү көрүп чор бис? Национал өөдежок чорукту көрүп чор бис. Кижи төрелгетенниң дээре дээн сарыылдыг кезииниң кажан-кезээ оюп эртип чорааны эң өөдежок 4 бакты. 4 ёражок чүүлдерни: **арагалаашкынны, оорлаашкынны, өлүрүүшкүннү, күштеп-чазарлаашкынны** көрүп чор бис. Кижи төрелгетенниң эң бак хамчыынга аныяк-өскенивистиң, улуг алботтарывыстың алзып чоруурувусту көрүп чор бис.

Бо чүгле хамчык, бачыт эвес-тир, бо дээрге тываларның национал халавы-дыр. Бо дээрге өөдежок чорук база эвес, а халаптың халавы-дыр. Шаанда улуг улусту дыңнаарга, бир кижи эмчи эттир хиктелип, ойда-кайда чоруп бээрге, ол кижини хай дивес болза, бак чүвеге таваржыр дей берип-тир дижип орар боор чүве. Шынап-ла, ынчан күюмналып, хиктелип туруп берген кижи чок-ла болза өлүр, чок-ла болза кемдээр-кергээр азы чоок кижилерин оскунар боор чораан. А бүдүн чон ынчап ойлук чок чорук кылып туруп бээрге, ол чүге чедирерил? Өлүп төнээриниң демдээ бе, өзүп-кегерээриниң демдээ бе?

1989-90 чылдарның бүрүткели-биле 206 муң тывалар турдувус, ам ооң өзүп шылавазывыс ол бе? Сибирьниң бичии бүдүрай улустарындан якуттарга, буряттарга четпес дээрден башка, алтайлар, хакастарга бодаарга, хөй диртип чордувус. Дуу талыгырда, Моолдуң Цэнгэлде, Кыдаттың Синьцзянда чурттап чоруур төрелдеривиске «Улуг Тыва» дидип чоруур-дур бис. Мынчап-ла, араганың дембээрелинге алзып чоруур болзувусса, шак ол «Улуг Тывадан» чүү артарыл? Шак бо халаптан бисти кым чарарыл, кым камгалаарыл? А алдынып турар темнеглер чок эвес, олар бар болгаш харын-даа талтыг угаап бодаар чүве болза, орталанып, оваартынарынга четчип хемчеглер болдур эвес-ле.

Бети дизе, Президентивис Ш. Д. Ооржактың, Дээди Соведивис Даргазы К. А. Бичелдейниң Ыдыктыг Улуг башкы XIV Далай-Ламаны чалааны аңаа бир аян-чорук кылып, ак-көк Тываның кааз-чаражын магадазын дивээн-не болгай. Шаг-шаандан ындыг чораан: бир эвес өдек-кыштагны, аал коданын ажар-бужар таварааан азы буктаалы берген дээр болза, аалдың баштыны күштүг хамнарны хооп, лама башкыларны чалап эккеп, оларның ачызында аал бажын арыгладып ап, ажы-төлүн, азыраан малын ынчалдыр камгалап ап чораан.

Ийет, ачы-буянда кызыгаар чок дижир болгай. Президент Ооржак-даа, баштың даргавыс Бичелдей-даа чонунга ындыг ачы-буян чедирип, бүгү делегейге ат-сураглыг Далай-Ламаны чалап алгаш, бурган дег ыдыктыг ол Ачыты башкының дузазы-биле ыдыкшыл, чүзүглел деп чүл, ынакшыл, бүзүрел деп чүл, кээргел, томаарылга деп чүл деп, кижиниң эң-не кижизиг аажызын уттуп чоруур, арагалаашкын, өлүрүүшкүн, оорлаашкынның кара хайынга хактыра берген тыва чонун, аныяк-өскенин камгалап аар боор бис дээп ындыг ынаныш, кордал, бүзүрел-биле-ле чалап-хоот эккелгени ол чүве ыйнаан.

А бис канчанган бис. «Ынаганчының бажын ыт чизин» дээн ышкаш, удуртукчу эштеривистиң чаагай күзел-соруунга уткуй барган бис бе?

Ыдыктыг Далай-Лама биске чорааңдан бээр таптыг-ла бир чыл апарды. Ол биске ыдыктаар черлерни ыдыктап, хүрээ-хииттерни арамайлап, дагылгалыг черлерге чедип, а кол-ла чүве — кижилер-биле ужуражып, чугаалажып, оларның шын оруюче углаарының мөргүл-номналын каяа-даа барганда кылып берип чорду. Ам чүл? Эрткен чылгы сентябрьның буян-кежиктиг ол үш хүннери кымның сеткилинде артканыл, кандыг аныяк кижи ол кежик-чолду угаан бодалынга сиңирип алганыл? Бодай-бодай келирге, таан-даа курут эвес болгу дег, кижизиг, топтуг-томаанныг чорукче чүткүлдүг, улус чонунуң чаагай ыдыктарын сагып чоруур оолдар, кыстарны көөрге өөрүнчүг-дүр. Ынчалза-даа кудумчуларга, хөй-нийти черлеринге, садыг-магазиннерге кара кезээде халаң ээриңг чоруур аныяк кижилерни бодап кээрге, топтуг аажы-чаңныг оолдар, кыстар оларга базындырып алган чоруур ышкаш, ол харын хөөн каранчыг-дыр.

Черле ынчаш, сөөлгү үеде өөү хөнүүрден, улам дорайтап бар-ла чылыр бис ийин. Кандыг-даа кижи, бир эвес ол мелегей угулуут эвес-ле болза, чаржынар, човаар сеткилдиг. Ам көрээли, кады-кожа чурттап чоруурувус улус хамаанчок, дуу ол кадагааты хары чоннар безин бисти дорамчылап эгеледилер, тываларда ам ыдык чүве чок деп аан. Ону бодап кээрге, шынап-ла, Будда бурганның беш ыдыктыг чагыгларын чаңгызын-даа сагывайн, бежээлдирзини хөме базып чоруур улус Азия дипте кара чаңгыс тывалар. бистер-ле ышкаш кылдыр сагындырар-дыр. Кужур-ле чонум. Тыва дег чараш чурт, шынап-ла, ховар-дыр ийин, ховар. Ээн куруг ховуларлыг Моолду, элезин-кум ээлээн Ортаакы Азияның республикаларын, малгаш-тулаа колдаан Карелия, Белоруссияны-даа, кажан-кезээде серииин күс, арыг харлыг кыш деп чүве көрбес, өрттендир шонар хүннүг тропиктиг изиг чурттарны-даа Тывага канчап деңнээр. Чараш оранывыска төлептиг болуулунар.

Шак ынчаар төлептиг чурттаар дизе, чүнү канчаарыл? Дузаанга туттура бергенивис хайлыг кара арагадан чарлыр, тыва кижиниң адын бужартаткан оор чоруктап чайлаар, ада-өгбелериниң кажанда-даа кылбайн чорааны күштеп-чазарлаар чорукту — эң бужар-бак үүлгедиг деп санаар, кижиниң алдын тынынга кажанда-даа кыжанмас, кажанда-даа семевес.

А бир эвес сеткилдиң кыйгызы эвес, а тодаргай, боттуг хемчеглер херек дээр болза, Президентиниң Чарлыктарын амыдыралга боттандырар дээш, комплекстиг хемчеглерден ажылдап кылгаш, оон күүселдезинче бүгү күштерни: депутаттарны, көдээниң, хоорайның интеллигенциязын — башкыларны, эмчилерни, культура ажылдакчыларын, бүдүрүлгениң, көдээ ажыл-агыйының тускай эртемниглерин, сарыг шажынның ниитилелдерин, чүдүлге төлээлерин хам сүзүктүг кижилерни эвилелдээлинер. Ол дээрге чер-черлерде эрге-чагыргаларның чайлыг кылыр херээ-дир.

Хоорайларда, суурларда политиктиг, ниитилел-политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң күжүн мөөңнеп, демин кадаалыңар. Төрээн Тывазы, төрээн чону айыыл-халапка таваржып турда, чүгле боттарының дужун хараар азы аразында эрбеннежир, политиктиг салдар былаажыр чоруун шеглетсе чүл?

Сөөлгү үеде бодувустуң чурттап билбезивисти рынокка шамнаар чорук көвүдээн. Рынок ындыг, рынок мындыг деп чеже ыглажып кээр бис. Чүү-даа чүве болурга, шак ол рынокче чая каарын соксадыңар. Рынок дээрге-ле кижиниң кижизиг чоруун оскунуп, хоолун эртир ундараашкынга аазып, даарта хүнге бүзүрелин ышкынып, ооң ужун арага-дарыга сундугуп азы шуут сыр дедир кам мээң кырымда кандыг-даа чазак-чагырга, хоойлу-дүрүм чок дээни ол эвес-ле болгай.

Кижи чаңчыкпас ындыг байдаллар черле чок, биске ам рынокка, ооң хоойлу, харылзааларынга чаңчыгып чурттаарындан аңгы өске орук чок-тур. Чүгле чаңгыс утпаза чогуур чүве. — кижи кижи боор чурттаар дизе, кажан-даа, кандыг-даа берге таварылгада кижи болурун оскунмас [illegible] болган чаалгалыг черде [illegible] бис. Бүгү [illegible] ооң болурундан хамааржыр.

Чап [illegible]
[illegible]

● *Эрте-бурунгу түрк бижикти номчуур аргазын тыпканындан бээр 100 чыл оюнга*

ӨГБЕЛЕРНИҢ ЫДЫКТЫГ ӨНЧҮЗҮ

—Делегейниң дыл эртемденнериниң аразында ат-сураа алгаан орхон-енисей бижии деп эрте-бурунгу бижик бар. Ооң бир онзагай талазы — ооң үжүктери-биле бижиттинген чогаалдар, төөгү демдеглелдери саазынга дүжүрттүнмээн, дашта өя сиилбип кааныңда болуп турар. Кара сөс-биле чугаалаарга, бижиктиг көжээлер — даш дептерлер, номнар болуп турар ышкажыл.

Ол бижикти чүге орхон-енисей бижии деп адай бергенил? Амгы моол Селенга хемниң адыры Орхон, Тываның ыдык хеми Улуг-Хем — Енисейниң унундан ол бижик арбыны-биле тывылган. Оларның көвей кезиин Тываның девискээринден тыпкан болуп турар. Ук бижиктиң нептерээн, шыва алган чер-девискээри канчаар-даа аажок херии делгем турган. Бижиктиг даштарга аянчорукчулар, эртемденнер XVII вектиң ийиги чартыында таваржып, ону эртемге барымдаа кылдыр кыска дыңнадыгларны берип эгелээн.

1690 чылдарның төнчүзүнден эгелээш, 19 вектиң төнчүзүнге чедир эртемденнерниң аразынга ол бижиктерге хамаарыштыр тодаргай чаңгыс аай бадыткалдар чок турган.

Көжээ бижиктери кайы чоннуң дылында бижиттингенил, олар кайы чонга хамааржырыл деп маргылдаа эрткен чүс чылдың дургузунда эртемденнерни хөлзедип келген. Енисей бижиктерин бир чамдыктары кельт уктуг, бир чамдыктары — грек-гот уктуг, харын-даа орус-славян алфавиттиң үжүктеринден укталган чүве-дир деп янзы-бүрү бадыткалдар үнгүлээн. Ооң соонда Орхон-Енисей хемнериниң шынаалаларындан тывылган даш көжээлерде бижиктер финн уктуг деп чугаа эртемденнер аразынга чоруп эгелээрге, Мурнуу Сибирь, Моолче экспедициялар удаа-дараа 1887—1890 чылдарда чоруп эгелээн.

Орус географтыг ниитилелдиң Чөөн Сибирь салбырының эртемдени Н. М. Ядринцев баштаан экспедиция 1889 чылда Орхон хемниң Кошо-Цайдам чоогундан бирээзи 110 одуруглуг, бирээзи — 428 одуруглуг ийи улуг бижиктиг көжээни тыпкан. Ол болза, бурун түрк бижикти шинчилээриниң чаа үе-чадазының ажыттынышкыны болган. Н. М. Ядринцевтиң эккелген материалдарын хынап магадылаары-биле 1891 чылда Россияның Эртемнер академиязы академик В. В. Радловту баштадыр Орхонче экспедиция аъткарган. Оон түңнелинде финн эртемденнериниң чыгган материалдары база В. В. Радловтуң «Моолдуң эрте-бурунгу үезиниң атлазы» деп дөрт томнуг ажылдары парлаттынган. Орхон хемден тывылган ийи улуг көжээ-биле чергелештир 1897 чылда Налайха чоогундан Д. А. Клеменц бижиктиг көжээни тыпкан. Ол көжээде Гудулу, Капаган, Билче каганнарның мерген угаанныг шериг чөвүлекчизи Тонукөкке тураскаатан бижимел бар болган.

Орхон хемден тывылган көжээлерде Билче каганның дуңмазы эрес-маадыр тажы Күлтегинниң маадырлыг чоруктарын, бурун түрк күрүнениң төөгүзүн сиилбип бижээн болуп турар. Күлтегин биле Тонукөктүң көжээзинде бижимел бистиң үениң 552—734 чылдарының төөгүзүн чыгыдып турар.

Тываның, Моолдуң, Хакасия, Алтайның девискээринге — Төп Азияга VI вектиң ортан үезинден X векке эрте-бурунгу түрк, уйгур, кыргыс каганаттары турган.

Күлтегинниң улуг-биче ийи көжээлериниң бир онзагай талазы — оларның арты талазында кыдат император Сюань Цзуннуң чогааткан кыдат сөзүглел бар болган. Ол бижикти академик В. П. Васильев очулдурган. Кыдат сөзүглелде «ту-кюе» деп сөстен көжээлерде бижиктер түрк дылга бижиттингенин илереттинген. Ынчангаш кыдат дылда бижимел Күлтегинге тураскаатан бижикти номчуп үндүреринге дөгүм болган.

Данияның эртемдени Вильямс Томсен 1893 чылдың ноябрь 25-те кымга-даа билдинмес турган орхон-енисейниң бурунгу түрк бижиин чазып номчупкан. Ол — делегей эртеминге кайгамчык чаа, улуг ажыдыышкын болган. Оон ачызында бурунгу түрк бижиктиң үүжези, Төп Азияга чурттап чораан бурунгу түрк чоннарның күрүнезиниң төөгүзү бодунуң чажыттарын ажыдып берген. Ол бижимелдер — мурнунда билдинмес чораан культураның дээжизи болуп, Төп Азияга — эң ылангыя Тывага чурттап чораан бистиң хан-төрел өгбелеривистиң бижиктиг чорааныны бышыт магадылалы болу берген.

Данияның эртемдени Вильямс Томсен 1893 чылдың ноябрь 25-те орхон-енисейниң бурунгу түрк бижиин чазып номчаан.

Көжээ бижиктери төөгү материалдары-биле байлак болурундан аңгыда, уран-чечен шүлүк чогаалдары болуп турар-дыр деп ону шинчилээн эртемденнерниң хөй нуурузу бадыткалдыг чугаалап турар. Амгы тыва, хакас, алтай, кыргыс болгаш өске-даа түрк дылдыг чоннарның чечен чогаалдарының бурунгу дазылдөзү —бурунгу түрк көжээ шүлүглелдеринде чыдып турар. Эң ылангыя ол чогаалдарның дылы амгы тыва дылга канчаар-даа аажок чоок болуп турар.

Орхон-енисей бижииниң чажыды билдине бергениниң соонда бо эрткен 100 чылдың дургузунда тюркология эртеми үндезилеттинген, төөгү, дыл, литература талазы-биле үнелиг ажылдар кылдынган.

Россий тюркологияның үндезилекчизи академик Радловтуң, ооң өөреникчизи академик С. Е. Маловтуң ажылдары, ооң өөреникчилери эртемденнер Э. Р. Тенишевтиң, И. А. Батмановтуң, А. Н. Бернштамның, В. М. Наделяевтиң, А. М. Щербактың, А. С. Амантоловтуң, С. Г. Кляшторныйның, Д. Д. Васильевтиң болгаш өскелерниң-даа ажылдары эртемге чугула салдыышкын болуп турар.

Эрте-бурунгу түрк бижикти шинчилээринге Тываның эртемденнери А. Ч. Кунааның, З. Б. Арагачының (Чадамба), Ю. Л. Аранчынның киирген үлүг-хуузу улуг. А. Ч. Кунаа, И. А. Батмановтуң киржилгези-биле «Тываның эрте-бурунгу түрк бижик тураскаалдары» деп эртем-шинчилел номунуң үш үндүрүлгезин боттандырган.

Бо хүннерде Тываның ном үндүрер чери орхон-енисей бижимелдериниң чогаалдарын «Күлтегин» деп ат-биле тускай ном кылдыр үндүрген. Ук номну белеткээринге, ында киирген шүлүглелдерни, шүлүктерни очулдурарынга дыл эртемдени Д. А. Монгуштуң бурунгу түрк дылдан тыва дыл кырынче сөс эдерген очулгазы, тайылбыры улуг салдарны чедирген. Дыл эртемнериниң кандидады Д. А. Монгуш тыва дылче ук бижиктерни көжүрүп номчаан баштайгы тыва эртемден болуп турар. Эртемденниң очулгазынга даянгаш, бурун түрк бижимелдерни амгы тыва шүлүк дүрүмү-биле уран-чечен очулганы шүлүкчүлер —Тываның улустуң чогаалчызы Ю. Кюнзегеш, А. Даржай олар очулдурган.

Бо чылдың октябрь 7-8-тиң хүннеринде эрте-бурунгу түрк бижик — орхон-енисей бижиктерин тодарадып номчаанындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан делегей чергелиг эртем конференциязы бодунуң ажылын эгелээр. Ук конференция —төөгү ужур-дузалыг чыыш болур. Анаа чүгле бурун түрк бижикке тураскааткан илеткелдер номчуур эвес, харын Тываның төөгүзүнүң айтырыглары база көдүрлүр апаар.

Алдан-маадырларның 110 чыл оюн, Самагалдайның 230 чыл оюн демдеглеп байырлаанывыс — эрткен оруувусче, төөгүвүсче хая көрнүп, ону чаа ёзу-биле медереп билип эгелээнивис ол. А орхон-енисей бижиин номчаанындан бээр 100 чыл оюн демдеглээри —кызаа эртем байырлалы эвес-тир, ол бистиң үндезин төөгүвүстүң, эрте-бурунгу бижиивистиң, чечен чогаалывыстың улуг байырлалы-дыр.

Александр ДАРЖАЙ.

I. КҮЛТЕГИНГЕ ТУРАСКААТКАН БИЧЕ БИЖИК

Деңгерлер дег өндүр, дээрлерден чаяаттынган
Дендии мерген түрк Билге каган бодум
Шак бо өйде дүжүлгеге саадаптым.
Соомдан салгаар дуңмаларым, оолдарым,
Буян-чолдуг, бириккеним аймак-чонум,
Мурнуу чүктүң шад-апыт беглери,
Соңгу чүктүң даркан дужаалдыг беглери,
Чар-сөзүм эчиске киир дыңнаңар.

Үжен... токуз огуз беглери база чону,
Үрүлешпейн, мээң сөзүм эки дыңна,
Болгаап-кичээп, бодамчалыг таптыг дыңна!
Хүн үнер чиге бурунгаар черде,
Хүн чүгүрүп, ажып бадар аткаар черде,
Үш-дүн ортузунуң солагай тала черде,
Ында чон меңээ дөгерези чагырткан,
Ынча чонну бөле хавырып башкардым!

Саттынычкы чуттуг бакка былгашпаан,
Сагыжы ак, сүлдези бедик амгы түрк хаан
Эзим-даштыг Өтүкенге саадап орда,
Эл-чуртка муңгак турбас, элег болбас.
Аг-шериим баштап алгаш, бурунгаар
Шантуң чедир чаалаштым,
Чалгып мөөрээн далай арай четпейн бардым.
Оң талада тос Эреенге дээр чаалаштым.
Оон ыңай Төвүтке хензиг четпейн бардым.

Чедир келгеш, Иенчү хемни кеже бергеш,
Демир Хаалга чедир тулчуп чаалаштым.
Соңгаар Ир-Байырку чурт чедир
Чеже чуртче шериг баштап чаалашпаан дээр.
Эки хайырааты Өтүкен-йышка турбаан-даа бо.
Эл-чурт тутку дег эптиг чер-чурт ол иргин.
Шак бо черге дүжүлгеге хааннап оргаш,
Салым-чолум табгач чон-биле чолугушту.

Алдын, хүмүш, чычы-торгу таавызын,
Арагазын муңчок кылдыр хайырлап кээр,
Табгач чонуң аксы-сөзү таан чымчак,
Таптыг сүргей, эртине-байлаа эгээртинмес.
Овуузуннуг, элдеп-эзин сөзүн сөглеп,
Ол-бо чаңнап, эртинезин сөңней тудуп,
Ырак чонну чоокшуладыр чыыра тыртып,
Ындыг янзы аайынга киирип алыр.
Чоогунга кожалаштыр хонган соонда
Човулаңны, анчыг чаңны көргүзе бээр.

Мерген-билге, экер-эрес кижилерни
Мөге-биле табгач элзедип ап шыдавас-даа.
Аразындан чаңгыс хүгбай чазыпса-даа,
Аймаа, чону, төлү безин алдаар эвес.
Эриг чаагай, элдеп сөске аагайладып,
Эртине-байлак чайырынга элзеттиргеш,
Түрк чон, сен хөйүң-биле кырлып-чидип,
Түрегделдиң ажыын ажып, өлүп чордуң.

Түрк чон, омак-сөөгүң кезик чамдызы:
«Чүгле бурунгаар Чугай-йышка эвес,
Дүннүң оргу ховузунга хонайн»—дээрге,
Түрк чон, омак-сөөгүң кезик чамдыын
Чүдек бак анчыг улус дедир ыдып:
«Ырак кижээ ырмажок бак белек бээр»—дег
Ынчаар сургап, төөредип турган ирги.
Чогум ындыг угаап билбес чамдык улус
Овуузунга кончуг белен алзывыткан,
О, кижилер, эндере-ле кырылдыңар!

Дүү черже кежик хайып барзыңза,
Түрк чон түрег көрүп болур сен.
Арга-даштыг Өтүкенге олургаштың,
Аът-шары комнап-коштап чиң тегзе,
Айыыл-халап, элег-муңгак көрбес-даа сен.

Кажан шагда Өтүкенге олурза,
Кадыг-бижиг, мөңге эл-чурт тудар сен.
Түрк чон, тодуг-даа, аш-даа чорааш,
Түрүү ашты, тодугну-даа ожаавас сен.
Чаңгыс тоткаш, аштай бээрин уттуп аар сен.

Кандыг ёраң хайы-биле, сени бедиткен
Каганыңның сөзүн тооп дыңнавайн,
Хары черлер бажын санай тояап чорааш,
Канчалдыр-ла аңаа хөйнүң күжүн төттүк?
Ында-мында черлер санай хөй-ле өлдүң,
Кудай-Деңгер чарлык болган ужурундан
Кудум-чаяаным — аксым-кежии бар ужун
Каган болуп, дүжүлгеге олуруптум.

Каган болуп, хааннай бергеш, төвер четкен
Ядыы чонну бөле хавырып чыып кагдым,
Ядыы-түрүү чөндек чонну бай кылдым,
Азарганчыг эвээш чонну көвей кылдым.
Азы бо сөзүм анаа хоозун меге-дир бе?
Түрк беглер, чон, мону дыңнаңар!
Түрк чонну каттыштыр чыып, эл-чуртту
Канчаар тударын бо дашта оя шаптым.
Азып-тенип, чазыг кылып, тараарың
Хая-дашта база чемей оя кактым.

Сөглээр болдаан сөстеримни дөгерезин
Мөңге дашта сиилбип тура, оя кактым.
Бөгүнгүнүң түрк чону база беглер,
Шөлээн олче көрүп тура, билип алгар!
Дүжүлгээ чагырткан беглер болган-на чок,
Дүвү-далаш чазыг кылыр болгай силер!
Мөңге дашты тургузар деп чарлык болдум.
Табгач хаандан сиилбикчи келдиртим,
Дашты оюп сиилбиирип дужаадым.
Сөзүмнү ол ойзуп-кыйзып өскертпеди.

(Уланчылыг).

ОЛАРНЫҢ ҮЛЕГЕРИ

● Куда. Ону канчаар эрттирерил?

Бистиң Тожуга куда-дой эртери ховар. Харын-даа болбайн турган деп болур. 1980 чылдың ортаа үезинден бээр ында-хаая, ийи-чаңгыс кудалар эртип турар болу берген. Ол үеден бээр аныяк өг-бүлелер немежип, көвүдеп турар апарганы өөрүнчүг. Мен хөй-ле кудаларга олуржуп келдим. Август айда болган куданы эң-не онзагай, чараш эрткен куда деп билдим.

Суурувуста беш ажы-төлдү төрээш, кижизиткен Кара-кыс, Кара-оол Дандорайлар Эрес дээр оглунуң кудазын эрттирген. Кара-кыс Найдановна ясли-садиктиң хоочун ажылчыны — повар. Кара-оол Аковнч — совхозтуң мурнакчы тудугжузу. Келин уруг Сыстыг-Хемде Тойбылдорнуң уруу. Ол хүн Эрес биле Ингага онза өөрүшкүлүг хүн болган. Куда дээрге аныяктарга чаңгыс катап болур, ийи аныяк кижиниң өг-бүле тудкан уттундурбас аас-кежиктиг хүнү болур. Куданы корум-чурумнуг, шынарлыг эрттирери ада-иениң доот хүлээлгези болур. Дандорайларның оглунуң кудазынга эки белеткенгени кескү. Куда шагы четкелекте чалатканнар четкилеп келген. Куда болур бажыңның ишти-даштын дерип каастааны, куда дугайында үлегер домактарны, тывызыктарны, чечен сөстерни чараштыр бижээн. Хапада азып кааны көөрүнчүг. Чалатканнар чараштыр бижээн азып каан ол чүүлдерни аажок сонуургап көргеннер. Куда шагы четкен, Эрестиң ада-иези чалатканнарны столче чалаан. Адыр-Кежигден, Тоора-Хемден, Сыстыг-Хемден чалатканнар арбын болган. Чон доллур олурупкан. Столдарда янзы-бүрү чечектерниң чаражын! Аъш-чемниң хөйүн! Дүлген эъттер, котлета, гуляш, манчы-хуужуур, пироги, блинны, үске хааргаң балыктар, салаттар, ногаа аймаа, чуургалар, конфета, печенье дээш кандыг-даа чемнер бар. Куданы көдээ Совет даргазы Валентина Торлуковна Монгуш ажыдып чүве чугаалаан. Аныяктарга өг-бүле тудкан дугайында херечилелди ол тывыскан. Адыш часкаашкыны, байыр чедиришкини, өөрүшкү, хөгжүм үнү чаңгыланып турган.

Белектерни берип эгелээн. Баштай келген кудалар сөс ап чүве чугаалааш, уруунуң күдээзиниң келир үеде аас-кежиктиг, эптиг-найыралдыг чурттаарын күзевишаан, оларга бажың иштин бүрүнү-биле садып белеткеп кааның чугаалаан. Оон улаштыр белектер. аныяктарга чагыг-сөзүн берип, эптиг-найыралдыг, аас-кежиктиг чурттаарын кижи бүрүзү күзеп турган. Кандыг белектер чок дээрил. Мал-маган, эттеп, акша-төгерик. Хоочуннарның ырлары, кожааннары, шүлүктери онза солун болган. Дараазында аныяктар, чаңгыс класстылар ырлажып, танцылап, чуруукка тырттырып турганнар. Мөгелер хүрежип турда хөглүүн, магалыын!

Ол куданы сонуургап көрген улут улус, өөреникчилер, бичиилер дыка хөй болган. Чалатканнар столдардан тургаш шөлче калбаа-биле хөглеп кирипкен. Ырлап-даа, танцылап-даа турар кижилер бар. Тыва оюннар ойнап турарлар база бар болган. Черле бо куданың онза солунун, хөглүүн магададым. Бо берге үеде от хире хөй чонга четчир болгаш артар кылдыр янзы-бүрү чемнерни кылып белеткээнин канчап черле мактавас боор. Куда дээрге анаа-ла бир чонну чыып алгаш, олардан чүгле алыры эвес болгай. Куда оолдуң, урунуң чаңгыс катап болур уттундурбас өөрүшкүлүг байырлалы. Куданы корум-чурумнуг, шынарлыг кылдыр эрттирери ада-иеге эң шыңгыы харыысалгалыг айтырыг. Корум-чурумнуг куданы көөрге солун-даа, өөрүнчүг-даа болур чорду. Бо кудага аныяктар хөй чыылган. Олардан эзирик кижилер чок болган. Эргим чонум, куда эрттиреринерде Кара-кыс, Кара-оол Дандорайлардан үлегерден алыңар деп чугаалаксаар күзелдиг мен. Кажан-даа, каяа-даа корум-чурум эки болза, куда-дой, төрүттүнген хүннер, байырлалдар солун кылдыр эртер. Ындыг байырлалдарны канчап черле мактавас боор. Ниитизи-биле бо куда черле корум-чурумнуг, шынарлыг, хөглүг эрткенин демдеглээри артык эвес.

Анна ШАКТАР.
пенсионер.
Тожу кожуун, Ий суур.

САЙЫНХӨНҮҢ КОНЦЕРТИН КӨРГЕШ...

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм министерствозунуң дугурушканың ёзугаар сентябрь 26-да республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Австрияда чурттап турар чаңгыс черчурттуувус Сайынхө Намчылактың киржилгези-биле «Тироль» дээр фольклор коллективиниң хөгжүмнүг концертин көрүкчүлер-биле кады оолдар, кыстарым-биле көргеш, магадап сонуургадывыс.

Даштыкы оолдар, кыстарның концертин республиканың Аныяктар министерствозу, культура яамызы-даа тергиин-не эки организастады. Чарлап, очулдуруп-даа турду. Любовь Бюрбе, Сайынхө Намчылак ол артистерниң тус-тузунда ат-сывын адап таныштырганы өөредиглиг, ажыктыг болган. Чалаткан артистер виолончель болгаш өске-даа хөгжүм херекселдеринге ойнавышаан, ырлаарга дыңнаксанчыг-ла-дыр.

Концерттиң ийиги кезээнде чер-делегейни эргип-кезип, бодунуң талантызы-биле янзы-бүрү үннерге ырлап чоруур ыраажывыс Сайынхө Намчылак тыва, моол дылдарга ырлай бээрге, онза-ла чорду. Ылаңгыя авазының, ачазының чурту Каа-Хемнин авазынга тураскаадып бадыра бээрге, өскүс дуңмамны кээргеп, караам чажы төктүп олурду. Бо сураглыг артист эриг баарлыг нензинден чарылган болгай. Ынчан урууу-биле Кызылга кээп чордулар.

Ийи чыл бурунгаар Сайынхө өг-бүлези-биле Тывага келгеш, кудазын «Мөңгүлекке» ада-иези, төрел-дөргүлдери, угбазы, дуңмазы дириг турда, шуптувус байырлап эрттирдивис. Ынчан чурукка тырттырып алганывыс безин төөгүлүг болуушкун болуп арткан.

Ынчалза-даа концерт үезинде хомуданчыг чүүлдер база турду. Оода чадаарда чалаткан артистерге, Сайынхөге чечектерни тус-тузунда тудускан болза, эки-ле турган ийик. Суй белектер-даа суунган болза, ол улуска өөрүнчүг турган. Моон соңгаар мону өөренип көрзе эки ышкаш. Аңаа көөрде келген аныяк артистеривис боттарының чер-чуртунуң чурумалын көргүскен автографтыг открыткаларны көрүкчүлерге белекке бергени безин дыка өөрүнчүг-дүр. А бистиң чүвүс четпес болганы ол?

Тываның ат-алдарын даштыкы чурттарга алдаржыдып чоруур сураглыг ыраажы артист Сайынхө Намчылактың талантызынга черге чедир мөгейдим.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

● *Номчукчунуң саналы*

ДЕТКИП ТУР МЕН

Шүүлген мөгени аът-биле шаңнаары сөөлгү чылдарда бистиң Тывада анаа бир модаже кире берген деп болур. Чок, мен аңаа удурланмайн тур мен. Шаннаксаан улус шаңнап-ла турар ыйнаан. кымның кандыг херээ боор. Ынчалзадаа бо чорук чаңгыс аайлангаш туруп берген. Мээң бодап турарым-биле алырга, чүгле мөге кижи аътка төлептиг болганы ол бе? Чок, ындыг эвес.

Чоокта чаа Өвүрнүң төвү Хандагайты суурга шыдыраачылар маргылдаазынга бир дугаар чер алган кижини аът-биле шаңнаанын чон деткип, харын мырынай амырап турар чордулар. Шыдыраа дээрге база дөмей-ле угаан-сарыылдың адааныг оюну-дур. Ынчалзадаа спорттан уран чүүлдү кызагдап болбас. Бо чорааш улустуң мындыг чугаазын дыңнаар кижи-дир мен. Мөгелерни аът-биле шаңнап-ла турар, а ыраажыларны, уран номчулганың мастерлерин чүге шаңнавас чүвел деп. Ооң бадыткалы кылдыр Улуг-Хемниң Хайыракан суурунга, Тываның сураглыг шүлүкчүзү Сергей Пюрбюге тураскааткан уран номчулга мөөрейиниң тиилекчизин аът-биле шаңнаан-дыр. Хайыраканчыларның бо эгелээшкинин деткип чүүлдүгзүнмүшаан, ону улам сайзырадырын күзээр кижи-дир мен.

Альберт ОНДАР.
Бай-Хаак суур.

Төрүттүнгени хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс Бадыймаа Сумбуевна ТҮЛҮШ октябрь 10-да 55 харлаар. Ававыс көдээ ажыл-агый адырынга 32 чыл дургузунда ак сеткилдиг ажылдап, билиг-мергежилин төрээн «Чыраа-Бажы» совхозун тургусчурунга берип келген. Ол амдаа ажылдавышаан, төрээн чонунга, ажы-төлүнге улуг ачы-буянын чедирип чоруур. Эргим ававыска каң дег кадыкшылды, ажыл-ижинге экини күзедивис.

Өөнүң ээзи Начын-оол Түлүшович, оолдары Алексей, Анатолий, Марат, Булат, келиннери Альбина, Руслана, Салбак, Чечена база уругларының уруглары.

Чарлалдар бюрозу

Бүдүрүлге чери Тибеттиң болгаш Калифорнияның эм-таң оът-сигеннеринге үндезилээш, арыг бойдус бүдүмелдиг клеткадан тургустунган HERBALIFE дээр, балансылаттынган чемни силерниң чагааныңар ёзугаар эң-не кыска хуусаада чорудуп бээр.

HERBALIFE — аштаашкын болгаш диета чокка арары-дыр!
HERBALIFE — организмниң артынчылардан арыыры-дыр!
HERBALIFE — бүдүмеллерниң солчуушкунунуң болгаш артерия базыышкынының экижири-дир!
HERBALIFE — амыдыралчы хөөннүң экижири-дир!
HERBALIFE —кижиниң арын-шырайының аныяксыры-дыр!
HERBALIFE — хоранныг бүдүмеллерниң когунуң үстүрүдүр!

Кайы-даа үеде № 3-62-66 телефонче долгап болур силер.
АДРЕЗИВИС: Кызыл, «Мөңгүлек» гостиница, өрээл 109.

● ● ●

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР!

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырарының министерствозу, Юстиция министерствозу, Парлалга болгаш информация министерствозу бүгү хевирниң өнчү байдалдыг бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының база удуртукчуларының күш-ажыл талазы-биле эргелерин база хүлээлгелерин чонга тайылбырлап, таныштырар талазы-биле конкурсту солуннар, радио, телевидение редакцияларының болгаш тус-тус авторларның аразынга чарлаан.

I. КОНКУРСТУҢ СОРУЛГАЗЫ

Рынок харылзааларынче калбаа-биле шилчип кирип турар үеде бүдүрүлгелерниң штаттарын болгаш ажылдакчыларының санын кызырары, эде организастаары, оларның өнчү-хөреңгизиниң хевирлерин өскертип солууру эргежок чугула апаар болгаш харын оларның чамдыктары хоозурап-ядараш, шуут дүжер-даа ужурга таваржыр апаар. Өске талазында биче болгаш ортумак-даа садыг-сайгарылгазының аңгы-аңгы хевирлери — кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, тараачыннарның, араттарның, хуунуң-даа ажыл-агыйлары, янзы-бүрү хевирлиг эптежилгелер дээш, өске-даа ажыл-агыйлар база тыптып турар.

Республиканың девискээринге кандыг-даа байдалдыг болгаш кандыг-даа хевирлиг өнчү-хөреңгилиг бүдүрүлгелер туруп азы тыптыр болза, оларга ажылдакчылар болгаш ажыл берикчилери ыяап-ла турар апаар. Ынчангаш кандыг-даа сайзыралдыг күрүне оларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин хоойлу-дүрүм ёзугаар тус-тузунда ыяк тодараткаш, ол бүгүнү херек кырында күүседип турарынга контроль механизмин тургузар апаар. Чижээ, Россия Федерациязында, оон-биле кады Тыва Республикада ол дугайын «Россия Федерациязынга күш-ажыл дугайында хоойлулар чыындызында», «РФ-тиң чонну ажыл-биле хандырарының дугайында» Хоойлуда болгаш РФ-тиң Президентизиниң, РФ-тиң Дээди Совединиң, РФ-тиң Чазааның өске-даа хоойлуларында, нормативтиг актыларында тодаргай айтып турар. Оларны бүгү хевир-деңнелдерниң дугуржулгаларынга болгаш коллективтиг керээлерге улам-на тодаргайы-биле сайгара көргүскен туруп болур.

Рынок харылзааларынче шилчииринин нарын байдалдарында кижилерниң күш-ажыл талазы-биле эргелерин үрээни-биле холбашкан хөй санныг хомудалдар үстүкү органнарга хүн бүрүде кээп турар. Ол болза күш-ажылдың байдалының болгаш айыыл чок чоруунуң, кылыр ажылды нормалап чижеглээриниң айтырыглары, кижилерни ажылдан үндүрерде хоойлу-дүрүм үрээшкиннери, күш-ажылдың болгаш дыштанылганың үе-шактары, инвалидтерге, иштиг болгаш уруг-дарыглыг херээженнерге, аныяк специалистерге болгаш өскелерге-даа чиигелделерни бээри дээш, өске-даа эргелерни үрээниниң болгаш хажытканының дугайында хомудалдар-дыр. Ол бүгүнүң дугайын чон билген турары чугула.

Ынчангаш конкурстуң сорулгазы болза:

— ажылдакчыларның күрүнеден магадылаан дүрүм ёзугаар күш-ажылчы эргелерин камгалаары;

— кандыг-даа хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының боттарының ажылга хүлээп алган бүгү деңнелдиг ажылдакчыларынга РФ-тиң күш-ажыл дугайында, чонну ажыл-биле хандырарының болгаш күш-ажыл талазы-биле өске-даа нормативтиг актыларны тайылбырлап, таныштырары.

II. КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

1. Конкурс хамаатыларның күш-ажыл эргелериниң (бүгү эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле эвес) талазы-биле боор турар.

2. Конкурска солуннар, радио болгаш телевидение редакциялары, юристер, журналистер, бүгү хевирниң өнчүлүг бүдүрүлгелерниң удуртукчулары болгаш ажылдакчылары, Тыва Республиканың күзээн-не хамаатылары киржир.

3. Конкурска бүдүрүлгелер удуртукчуларының болгаш ажылдакчыларының күш-ажыл эргелерин болгаш хүлээлгелерин тайылбырлаар талазы-биле материалдарын, хамаатыларның айтырыгларынга тайылбыр-харыыларны, күш-ажылчы маргылдааларны судтарга, профкомнарга болгаш өске-даа органнарга шиитпирлеп турарының дугайында репортаждарны, күш-ажылчы коллективтерге, хамаатыларның чурттап турар черлеринге, бүгү деңнелдиң өөредилге черлеринге күш-ажыл эргелериниң дугайында пропаганда талазы-биле чүүлдерни чорудар.

III. КОНКУРСТУҢ ТҮҢНЕЛДЕРИН ҮНДҮРЕРИ:

1. Конкурстуң түңнелдерин 1994 чылдың февраль 1-ге чедир хуусааның иштинде комиссия хуралынга сонуургалдыг болгаш хамаарышпас-даа талаларны чалап, киириштирбишаан үндүрер.

2. ШАҢНАЛДАРЫ:

— солуннар, радио болгаш телевидение редакцияларынга:

I чер дээш — 50 муң рубль;
II чер дээш — 40 муң рубль;
III чер дээш — 30 муң рубль;

тус-тус авторларга:

I чер дээш — 10 муң рубль;
II чер дээш — 8 муң рубль;
III чер дээш — 6 муң рубль.

3. Ол ышкаш авторларга тыпсыр 5-5 муң рубльдиң 5 мактал шаңналдарын база доктааткан.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА, «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.850. Индекс 54240. Чагыг № 188.